

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Məmmədov Rövşən Vaqif oğlu

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“ Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların
uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma “İstehsal sferasında mühasibat uçotu və audit”

Elmi rəhbər:

dos. Süleymanov S.M

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. Salahov Ə.S

Kafedra müdiri

prof. Səbzəliyev S.M

BAKI – 2018

M Ü N D Ə R İ C A T

səh

GİRİŞ	3
I FƏSİL: XARICI İQTISADI FƏALİYYƏTİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ	
METODOLOJİ ƏSASLARI	
§ 1.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin mahiyyəti, növləri və təşkilinin normativ hüquqi bazası	8
§ 1.2. Mühasibat uçotu xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin mühüm mexanizmidir.	13
§ 1.3. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə hesablaşmaların təşkili prinsipləri və formaları	15
II FƏSİL: XARICI MALALAN VƏ SİFARİŞÇİLƏRLƏ HESABLAŞMALARIN UÇOTU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
§ 2.1. Malalan və sifarişçilərlə hesablaşmalar zamanı sənədləşdirmənin təşkili	20
§ 2.2. Birbaşa və vasitəçi təşkilatların vasitəsilə ixrac şəraitində hesablaşmaların uçotu	28
§ 2.3. Barter əməliyyatları üzrə hesablaşmaların uçotu	50
§ 2.4. Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşma formalarının və onların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	57
III FƏSİL. XARICI MALALAN VƏ SİFARİŞÇİLƏRLƏ HESABLAŞMALARIN AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	
§ 3.1. Malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların auditinin təşkili prinsipləri --	62
§ 3.2. Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların auditini	68
§ 3.3. Hesablaşmaların auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	72
NƏTİCƏ	76
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Hazırda iqtisadi sahədə baş verən qloballaşma müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının əsaslı surətdə bir-birindən asılılığını, mal və xidmətlərin, kapitalın, informasiyanın mübadiləsinin dünya çapında keyfiyyətli sürətlənməsini özündə əks etdirir, başqa sözlə, ticarət və digər xarici iqtisadi əlaqə formalarının əsaslı şəkildə genişlənməsini tələb edir.

Hər bir ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişafının səviyyəsi və xarakteri onun iqtisadiyyatının ümumi vəziyyətinə, maliyyə vəsaitlərinin mövcudluğu və ixrac ehtiyatlarının rəqabət qabiliyyətliliyinə, həmçinin həmin ehtiyatların daxili bazara yönəldilməsinin məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyinə təsir göstərir. Hazırkı dövrdə respublikamızın götürdüyü iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətini dünya iqtisadiyyatına daha sıx inteqrasiya təşkil edir. Məhz bu baxımdan müasir dövrdə müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyəti gündən-günə genişlənir və Respublika iqtisadiyyatında onların yeri və rolu danılmazdır. XİF şəraitində onun iştirakçıları arasında hesablaşma münasibətləri, mövcud şəraitdə onun təkmilləşdirilməsi zəruriliyi, hesablaşmaların daha çevik aparılması müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə ən çox təsir edən amillərdən biridir.

Hazırda Respublika iqtisadiyyatına investisiyaların cəlb edilməsi ilə bərabər, qeyri-neft sektoruna da xarici kapital qoyuluşları artır, ölkə iqtisadiyyatının dünya bazarlarında rəqabətə davamlı məhsul istehsal edən sahələri durmadan inkişaf edir. Xarici ticarət dövrüyyəsindən neft məhsulları hələ də böyük çəkiyə malik olsa da, ildən ilə digər sahələrin məhsullarının xüsusi çəkisi də artan dinamika üzrə hərəkət edir. Azərbaycanın gələcək iqtisadi inkişafı onun beynəlxalq aləmdə baş verən proseslərə çevik uyğunlaşmasından, dünya təsərrüfatına sıx inteqrasiyasından çox asılıdır. İxrac əməliyyatları müəssisələrin valyuta gəlirləri və daha çox mənfəət əldə edilməsinin ən yaxşı və səmərəli yoludur. Dünya praktikasında ixrac əməliyyatlarının bir çox növləri mövcuddur.

XİF təşkilinin normativ hüquqi bazasını AR Qanunları, AR Prezidentinin fərmanları və AR Nazirlər kabinetinin müvafiq qərarları təşkil edir və bunlar daim təkmilləşdirilərək dövrün tələbinə uyğunlaşdırılır. Müəssisələrdə XİF

tənzimlənməsinin mühüm mexanizmi kimi ixrac əməliyyatlarının uçotunun təşkili müəssisələrdə uçot siyasətinin qurulması və aparılması qaydasından çox asılıdır.

XİF zamanı ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyi, tədavül xərclərinin azaldılması, hesablaşmaların tez və vaxtında aparılması, müəssisənin iqtisadi cəhətdən effektiv fəaliyyətinin təmin olunması mühasibat uçotunun hansı səviyyədə aparılmasından birbaşa asılıdır. Müasir şəraitdə uçotun avtomatlaşdırılması, uçot vasitəsilə formalaşdırılan iqtisadi informasiyaların tam və dolğun olması, ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyinə birbaşa təsir edən ən mühüm amillərdən hesab edilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının bundan sonra dünya iqtisadi sisteminə daha da sıx inteqrasiya olunması hər şeydən əvvəl mühasibat uçotunun daha da təkmilləşdirilməsini və xarici iqtisadi fəaliyyətə nəzarət tələb edir. Aydındır ki, xarici iqtisadi fəaliyyətdə hüquqi normalara əməl olunması mühasibat uçotunun təşkili və aparılması formalarından, həmçinin idxal-ixrac əməliyyatlarının və valyuta tənzimlənməsindən birbaşa asılıdır. Bütün bu qeyd edilənlər «Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi» adlı magistr dissertasiyasının aktuallığını bir daha təsdiqləyir.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi : Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi fəaliyyətdə xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi məsələləri iqtisadçı alim və tədqiqatçılar olan S.M.Səbzəliyevin, V.Q.Quliyevin, Q.Ə.Abbasovun, S.M.Süleymanovun, C.B.Namazovanın, R.N.Kazımovun, C.I.Abbasovanın, K.Q.Qanəevin, P.Astakovun, B.V.Morozovanın, J.Q.Leontevanın, A.P.Barxatovun və digərlərinin əsərlərində qeyd edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyat və elmi-tədqiqat işlərində sadaladığımız müəlliflər tərəfindən ətraflı şərh edilən və praktiki aprovasiyadan keçən xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotu və auditinin bu və ya digər məsələləri şərh edilmişdir. Ümumilikdə dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində xarici malalanlarla hesablaşmaların uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi metodiki və praktiki cəhətdən qənaətbəxş səviyyədə olmaması

bu problemə diqqəti ön plana çəkir ki, bu da magistr işi mövzusunun seçilməsi üçün əsas olmuşdur.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotunun və auditinin hazırkı vəziyyətinin öyrənilməsi, onun çatışmayan cəhətlərinin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması, hazırkı iqtisadi şəraitdə uçotun nəzarət funksiyasının yüksəldilməsi, uçotun təkmilləşdirilməsi, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması yollarının və bu sahədə auditin rolunun müəyyən edilməsi və yüksəldilməsindən ibarətdir.

Qarşıda duran məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli tələb olunur:

- xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşma formalarının öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi;
- xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotu və auditinin hazırkı vəziyyətinin öyrənilib təhlil edilməsi və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- bazar münasibətləri şəraitində uçotun nəzarət funksiyasının yüksəldilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.

Tədqiqatın predmeti və obyektı: Dissertasiya işinin predmeti xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan kommertiya təşkilatlarında xarici alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsinin yeni aspektdə işlənməsi və onun beynəlxalq təcrübə əsasında beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün daha da təkmilləşdirilməsi hesab olunur.

Tədqiqatın obyektini xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan kommertiya təşkilatlarında xarici alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotunun aparılması metodikasını və onun düzgünlüyünə nəzarət məqsədi ilə auditin təşkili və aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsi məsələləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodiki əsasını Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunmuş “Mühasibat uçotu haqqında” Qanun, “Mülki Məcəllə”, “Gömrük məəcəlləsi”, Nazirlər Kabineti və Maliyyə Nazirliyinin normativ hüquqi sənədləri, Azərbaycan, xarici və həmçinin MDB ölkələrinin

görkəmli alimlərinin xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotu və auditinin aparılmasına dair elmi-tədqiqat işləri, elmi-nəzəri və praktiki fikirləri və s. təşkil edir.

İşin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- XİF-də tətbiq edilən hesablaşma formalarının mahiyyəti və sənədləşdirilməsi qaydası dəqiqləşdirilmişdir;
- xarici malalan və sifarişçilərlə tətbiq edilən müxtəlif hesablaşma formalarının uçotunun mövcud metodikası araşdırılmış, mövcud nöqsan və çatışmazlıqlar müəyyən edilmiş və qiymətləndirilmişdir;
- hesablaşma formalarının uçotunun təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına dair tövsiyyə və təkliflərin verilməsi;
- xarici alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmaların mövcud qaydası, təşkili prinsipləri və onun xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üzrə təkliflərin verilməsi.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrinin təcrübədə reallaşdırılması və tətbiqi bazar münasibətlərinə keçid şəraitində xarici alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotu və auditinin təşkili metodikasının təkmilləşdirilməsi hesablaşma formalarının formasının, uçotu metodikasının və auditinin nəzarət funksiyasını daha da yüksəltməyə, satılmış mal, göstərilmiş iş və xidmətə görə daxilolmaların vaxtında alınması və nəticədə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və ixrac potensialının daha da artırılmasına şərait yaratmış olar.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarət olmaqla 80 səhifə kompyuter yazısı həcmindədir.

Dissertasiya işinin girişində seçilmiş dissertasiya mövzusunun aktuallığı yeni iqtisadi münasibətlər baxımından əsaslandırılmış, aparılan tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, nəzəri və metodoloji əsasları, tədqiqatın obyektini, elmi yenilikləri, işin quruluşu və həcmi öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin «XİF-in uçotunun nəzəri-metodoloji əsasları» adlı fəslində XİF-in mahiyyəti, növləri və təşkilinin normativ hüquqi bazası, XİF-in

tənzimlənməsində mühasibat uçotunun rolu, xarici alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmaların təşkili prinsipləri və onların formaları kimi məsələlər nəzərdən keçirilmişdir.

İşin «Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotu və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» adlı II fəslində ixrac əməliyyatları zamanı sənədləşmənin təşkili yolları göstərilmiş, ixrac əməliyyatlarının həyata, keçirilməsi zamanı müəssisələrin bu fəaliyyətin həyata keçirilməsində hansı formada iştirakından asılı olaraq uçotun təşkili metodikasının müasir vəziyyəti tədqiq edilmiş və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması məqsədi ilə təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmişdir.

« Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların auditinin təkmilləşdirilməsi» adlı sonuncu fəsildə ixrac əməliyyatları həyata keçirən müəssisə və təşkilatlarda auditin təşkili prinsipləri, kompleks auditlə yanaşı ixrac əməliyyatlarının auditinin xüsusiyyətləri, öyrənilməsi lazım bilinən məsələlərin auditin planlaşdırılması gedişində nəzərə alınması məsələləri öz əksini tapır. Hesablaşmaların auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilməklə, onların tətbiqi və həyata keçirilməsi bu fəslin mahiyyətini müəyyən edir.

İşin sonunda aparılan tədqiqatın nəticələri ümumiləşdirilmiş və XİF həyata keçirən kommersiya təşkilatlarında bizim fikrimizcə nəzərə alınması məsləhət bilinən təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

I FƏSİL: XARICI İQTISADI FƏALİYYƏTİN UÇOTUNUN NƏZƏRİ- METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Xarici iqtisadi fəaliyyətin mahiyyəti, növləri və təşkilinin normativ hüquqi bazası

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və dünya təsərrüfatının qlobalizasiyası şəraitində Xarici iqtisadi fəaliyyətin rolu həm ölkə iqtisadiyyatı, həm də müəssisələr üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xarici iqtisadi fəaliyyət bütün dünyada istehsalın inkişafını və təkmilləşdirilməsini, iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsini təmin edən başlıca amillərdən sayılır.

90-cı illərdə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadiyyatımızda bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü olmuşdur. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar XİF-in vahid dövlətin monopoliyasından çıxması ilə mülkiyyət formasından və idarəetmə quruluşundan asılı olmayaraq bütün müəssisə və təşkilatlar azad şəkildə xarici bazara çıxmaq hüququnu əldə etdilər. Zamanla ölkə ərazisində müxtəlif sahələrdə səmərəli fəaliyyət göstərən və xif-lə müəssisə və təşkilatların sayının artması iqtisadiyyatımızın sürətli inkişafına səbəb oldu.

Xarici ticarət əlaqələrinin köməkliyi ilə müəssisələr öz fəaliyyətlərini genişləndirmək imkanına malik olur. Bu da öz növbəsində daha çox mənfəət əldə etməyə şərait yaradır.

Hazırda XİF dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərin ən başlıca növlərindən hesab olunur ki, onun da mərkəzində xarici ticarət durur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi mahiyyətinə gəldikdə isə, o xarici dövlətlər, təşkilatlar və vətəndaşlarla xarici ticarət və digər qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər sistemidir.

XİF-in subyektləri kimi bu fəaliyyətdə dövlətlər və dövlət orqanları, müxtəlif istehsal sahələrinin müəssisələri, müxtəlif təşkilat və sosial formalarda iqtisadi komplekslər iştirak edirlər. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı müəssisələrin, bankların, cəmiyyətin və vətəndaşların xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirməsi və onların valyuta-təsərrüfat müstəqilliyi üçün geniş imkanlar açmışdır. Zaman keçdikcə valyuta bazarının fəaliyyəti getdikcə genişlənir. Tədricən Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq əmək bölgüsünə cəlb olunması baş verir.

Hazırda xarici ticarət əlaqələri dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin ən geniş yayılmış forması hesab olunur . Xarici ticarət dövlətlərin dünya iqtisadi birliyinə inteqrasiya olunmasında , onların iqtisadi sosial baxımdan inkişafında və valyuta ehtiyatlarının yaradılmasında ən başlıca amildir. Xarici ticarət həm də ölkələrin təkrar istehsal prosesinə qoşulmasında və dünya ölkələrinin maddi və əmək resurslarından səmərəli istifadəsinə imkan yaradır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdən xarici ticarəti fərqləndirmək lazımdır. Xarici ticarət dedikdə, bir ölkənin digər ölkələrlə malların, nəqliyyat vasitələrinin idxalı və ixaricindən, həmçinin transit daşımalarından ibarət olan ticarət başa düşülür. Beynəlxalq standartlara görə Xarici iqtisadi fəaliyyət dedikdə, malların ixracı və idxalı xarici dövlət və şirkətlərlə beynəlxalq maliyyə əməliyyatları,bağlanmış kontraktlara əsasən xaricdə istehsal, tikinti-quraşdırma, texniki köməklik və s. üzrə fəaliyyət başa düşülür.

Müasir şəraitdə azad ticarət əksər ölkələrin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətini təşkil edir.

XİF-in aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar:

- Xarici ticarət əməliyyatlarını təşkil edən idxal və ixrac əməliyyatları;
- Investisiya və vasitəçilik fəaliyyəti;
- Patentlərlə iş və lisenziyaların alqı-satqısı;
- Təkrar mal idxalı ;
- Təkrar mal ixracı;
- Barter əməliyyatları;
- Beynəlxalq yüklərin daşınması;
- İcarə əməliyyatları və s.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə əməliyyatları mahiyyətinə görə 2 qrupa ayırmaq olar:

1. Əsas əməliyyatlar;
2. Əlavə əməliyyatlar.

Əsas əməliyyatlara bilavasitə həmin əməliyyatların iştirakçıları arasında qarşılıqlı ödəniş şərti ilə ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, əlavə

əməliyyatlara isə malların satıcıdan alıcıyadək hərəkəti ilə bağlı olan ticarət əməliyyatları aiddir.

Statistik göstəricilərdə göstərilir ki, 2017-ci ildə AR-nın fiziki və hüquqi şəxsləri 180 xarici ölkə tərəfdaşı ilə alqı-satqı əməliyyatları həyata keçirmiş, 110 ölkəyə məhsul ixrac olunmuş, 173 ölkədən idxal olunmuşdur.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən respublikamızda xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi son 3 ildə aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə olunur:

Cədvəl № 1.

Xarici ticarət dövriyyəsinin tərkibi və strukturu ¹

Göstəricilər	2015		2016		2017		Bazis ilindən kənarlaşma	
	məbləği (mln. \$)	xüsusi çəkisi-%-lə	məbləği (mln. \$)	xüsusi çəkisi-%-lə	məbləği (mln. \$)	xüsusi çəkisi-%-lə	məbləği (mln. \$)	xüsusi çəkisi-%-lə
İdxal	9216,7	42,0	8489,1	38,7	8782,0	38,87	-434.7	-3.63
İxrac	12729,1	58,0	13457,6	61,3	13811,6	61,13	+1082.5	+3.13
CƏMİ	21945,8	100,0	21946,7	100,0	22593,6	100,0	+647.8	x

Cədvəl məlumatlarına diqqət yetirdikdə aydın olur ki, ümumilikdə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 2017-ci ildə 2015-ci il illə müqayisədə 647,8 milyon ABŞ dolları həcmində artmışdır. Bu artım əsasən ixracın həcmnin müqayisə edilən dövrlə müqayisədə 1082,5 mln. dol. artması və idxalın isə 434,7 mln. dol. azalması hesabına baş vermişdir. Ticarət dövriyyəsinin tərkibinə- strukturuna diqqət yetirdikdə aydın olur ki, idxalın həcmi 2015-ci ildə 42 %, 2017-ci ildə isə 38.87 % təşkil etmişdir, yəni bazis ili ilə müqayisədə 3,63 faiz azalmışdır. İxracın ümumi həcminə gəldikdə isə 2017-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə 3,13% artaraq ümumi xarici ticarət dövriyyəsindəki payı 61.13 %-ə yüksəlmişdir. Bu ümumilikdə, müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər və AR Prezidenti tərəfindən

¹ Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur.

2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji yol xəritəsi” ndə nəzərdə tutulanlarla uzlaşır.

Xarici ticarət fəaliyyəti, o cümlədən xarici ticarətin fəaliyyətini səmərəli və uğurla həyata keçirmək üçün beynəlxalq kontraktlar bağlamazdan əvvəl xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə dövlət və beynəlxalq təşkilatların işləyib hazırladığı və qüvvədə olan qanunvericilik aktlarını, qaydalarını, əsasnamələri, onların xüsusiyyətlərini bilmək və öyrənmək lazımdır.

XİF-in normativ-hüquqi tənzimlənməsi çoxlu sayda qanunlar, sərəncamlar, fərmanlar və bir sıra başqa normativ-hüquqi sənədlər ilə tənzimlənir.

Bu sənədlərə əsasən aşağıdakılar aid edilir :

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- Nazirlər Kabinetinin bu sahə ilə bağlı Qərarları;
- Prezidentin bu sahə üzrə müvafiq Fərmanları;
- Qanunlar;
- Məcəllələr;
- Əsasnamələr;
- Gömrük işini həyata keçirən orqanların - Dövlət Gömrük Komitəsinin aktları və s.

Adını çəkdiyimiz normativ-hüquqi sənədlərin hər biri ticarət əməliyyatlarının tənzimlənməsində xüsusi rola və əhəmiyyətə malikdir. Qanuni baxımdan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ölkədə ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olduğu üçün respublikamızda Qanunvericilik sisteminin əsası hesab olunur. Bütün başqa qanunvericilik sənədləri ona uyğunlaşdırılmaq məcburiyyətindədir. Yuxarıda adını çəkdiyimiz sənədlər ölkəmiz müstəqillik əldə edəndən sonra ixrac və idxal əməliyyatlarını tənzimləmək üçün əsas vasitə olunur. İqtisadiyyatın inkişafından, beynəlxalq şəraitdən asılı olaraq bu sənədlərdə müəyyən dəyişikliklər aparmaq və ya lazım gəldikdə ləğv etmək mümkündür. Ötən illərə nəzər saldıqda bunları əyani görə bilərik. Respublikamızda xarici ticarətin tənzimlənməsi üzrə normativ-hüququ aktlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- “İxrac nəzarəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, , Bakı şəhəri, 26 oktyabr 2004-cü il № 772-IIQ) ,
- “Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Bakı şəhəri, 21 oktyabr 1994-cü il № 910),
- “ Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Bakı şəhəri, 13 iyun 2013-cü il.),
- “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Bakı şəhəri, 13.06.1995),
- “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin təşkili haqqında Əsasnamə” (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 2 iyun tarixli 222 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir)

“Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi Qaydaları”nda qeyd olunur ki , Azərbaycan Respublikasında istehsal, emal, təkrar emal olunan malların ixracı zamanı şəxslər azaddırlar , yəni Gömrük Məcəlləsi və Qaydalarda nəzərdə tutulmuş hallardan başqa onların fəaliyyətinə heç bir məhdudiyyət və qadağa tətbiq edilə bilməz. Qanunda ixrac olunan malların gömrük orqanlarına bəyan edilməli olduğu mütləq qaydada göstərilir. Həmin sənəddə ixrac əməliyyatları ilə bərabər idxal əməliyyatlarının da həyata keçirilməsi zamanı idxal olunan mallar da gömrük orqanlarına bəyan edilməlidir. Bu zaman şəxslərin idxal və ixrac etdikləri məhsul və malların gömrük dəyərinin müəyyən olunmasının düzgün olub-olmamasına nəzarət Gömrük Məcəlləsi (10 iyun 1997-ci il , son dəyişiklik Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ,Bakı şəhəri, 24 iyun 2011-ci il № 164-IVQ) və “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa (13 iyun 2013-cü il) uyğun olaraq gömrük orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

1.2. Mühasibat uçotu xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin mühüm mexanizmidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının xarici dövlətlərlə həyata keçirdiyi iqtisadi əlaqələrin ən mühüm növlərindən biridir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən hər bir sahibkarın öz biznesinin xarici ölkələrdə yayması və bu fəaliyyətin daima artması mühasibat uçotunun əhəmiyyətini daha da artırır və onun yüksək səviyyədə qurulmasını tələb edir. Xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətin marağı olan sahə olduğu üçün ona güclü nəzarət təşkil edilməlidir ki, bu da mövcud qanunvericilik və düzgün təşkil olunmuş mühasibat uçotu vasitəsi ilə həyata keçirilir. Xarici iqtisadi fəaliyyət çoxlu sayda qanun və onlara uyğun işlənmiş qaydalar məcmusu ilə nizamlanır.

Mövcud olan bir çox qayda və normaların dəyişilməsi mühasibat uçotuna da öz təsirini göstərməyə bilməz. Belə olan şəraitdə mühasibat uçotu tək-cə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirməklə kifayətlənə bilməz. Düzgün və səmərəli təşkil edilmiş mühasibat uçotu xarici iqtisadi fəaliyyətə öz təsirini göstərməlidir. Mühasibat uçotu xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsini təmin etməli, malların və xidmətlərin alqı-satqısında baş vermiş nisbətə pozulması hallarını xəbərdar etməli, bu sahədə təhlil aparmalı və s. həyata keçirməlidir. Bir sözlə mühasibat uçotu idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün idarəetmə sistemini mühüm maliyyə məlumatları ilə təmin edə bilən mühüm həlqə olmalıdır.

Bu vəzifə xarici bazara çıxmaqla əlaqədar olan müəyyən amillərlə və hallarla yanaşı meydana çıxmışdır. Bura eyni zamanda tək-cə xarici dildə olan sənədlərlə işləmək zərurətini aid etmək olmaz. Ölkə daxilindəki iqtisadi fəaliyyəti uçota almağa alışmış mühasibatlıq, eyni zamanda heç bir maneəsiz xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunu həyata keçirmək üçün yeni daha yüksək biliyə yiyələnəlməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə mövcud əməliyyatlarla yanaşı həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının mühasibatlıqda dəqiq əks etdirilməsi tələb olunur. Burada ikinci mühüm cəhət gömrük əməliyyatlarının uçotu təşkil edir. Bu sahədə iqtisadi

biliyin olmaması bir sıra çətinliklərə gətirib çıxarır. Bunlardan başqa xarici iqtisadi fəaliyyətdə beynəlxalq qayda, adət və razılaşmaları da bilmək vacibdir.

Beynəlxalq razılaşmalar öz oyun qaydaları ilə aparıldığı üçün bu razılaşmaların yerinə yetirilməsində ciddi intizam tələb edir. Belə olan halda bağlanmış müqavilələrin iqtisadi faydalılığını qabaqcadan hesablamaq tələb olunur. Maliyyə təhlilinin əsasını isə dəqiq mühasibat uçotu məlumatları təşkil edir. Xüsusilə mühasibat uçotu bağlanmış müqavilə üzrə xərcləri və vergiləri, rüsumları cəmləyir və firmanın inkişafı üçün mövcud imkanları müəyyən etməyə imkan verir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəyyən müəssisələrin təcrübəsinə əsaslanaraq xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotunun metodologiyasının sistemli izahını vermək olar. Belə bir sistemləşdirmə bir sıra problemlərin həllini tapmağa imkan verir.

Prinsipcə bütün xarici iqtisadi fəaliyyət növləri üçün mühasibat uçotunun metodologiyası vahid olmalıdır. Çünki bütün idxal-ixrac əməliyyatları aparən əksər müəssisələr üçün mal əməliyyatlarının aparılması xarakterikdir. Mal idxal-ixrac əməliyyatları bütün növ xarici iqtisadi fəaliyyətin ümumi məzmununu təşkil edir və mühasibat uçotunun əsas obyektinə hesab olunur.

Xarici ticarət müəssisə və təşkilatlarının, eləcə də respublika və xarici firmaların idxal-ixrac əməliyyatları haqqında qarşılıqlı öhdəlikləri təsərrüfat müqavilələri ilə nizama salınır. Bu öhdəliklərin vaxtlı vaxtında və tam yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət etmək uçotun əsas vəzifələrindən hesab olunur. İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı həm respublika, həm də xarici təşkilatlarla, yəni malsatanlarla, malalanlarla, nəqliyyat ekspedisiya təşkilatları, sığorta və gömrük orqanları ilə, bu və ya digər banklarla, maliyyə orqanları ilə hesablaşmalar meydana çıxır. Hesablaşma zamanı uçotda 2 valyutadan:

- 1) Kontraktda nəzərdə tutulan dövrəli valyutadan;
- 2) Uçot, yəni milli valyutadan istifadə olunması tələb olunur

Hesablaşmaların aparılması beynəlxalq bank, yaxud digər banklar vasitəsilə aparılır. Bu hesablaşmaların vaxtlı-vaxtında və tam aparılması xüsusi nəzarət tələb edir ki, bu da uçot vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici ticarət təşkilatları idxal-ixrac

əməliyyatları aparmaqla bağlanmış sazişlərin səmərəliliyinin optimal səviyyəsini təmin etməlidirlər. Xarici ticarət əməliyyatlarının səmərəlilik səviyyəsi çəkilmiş xərclərin səviyyəsindən asılıdır. Bu xərclərə nəzarət uçotun vəzifələrindən hesab edilir.

1.3. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə hesablaşmaların təşkili prinsipləri və formaları

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə əməliyyatlar və hesablaşmalar müqavilələr əsasında həyata keçirilir. Xarici iqtisadi fəaliyyət subyektləri ilə xarici tərəfdaşları arasında bağlanmış müqavilələr əsasında qarşılıqlı hüquq və öhdəliklərin yaranması onlar arasında hesablaşmaların həyata keçirilməsini zəruri edir ki, bu da beynəlxalq hesablaşmalara səbəb olur.

Beynəlxalq hesablaşmalar əsasən valyuta ilə pul tələbləri və öhdəliklər müxtəlif ölkələr , onların fiziki və xüsusi şəxsləri arasındakı iqtisadi , siyasi , mədəni, hüquqi və texniki münasibətlər əsasında yaranır.

Beynəlxalq hesablaşmalar yuxarıda göstərilən pul tələbləri və öhdəliklərin ödənilməsi üzrə əməliyyatların təşkili və tənzimlənməsidir.

XİF üzrə hesablaşmalar beynəlxalq hesablaşmaların əsas hissəsini təşkil edir və özündə malların alqı-satqısı və digər kommersion xarakterli əməliyyatlar zamanı yaranan ödənişlərin (tədiyyələrin) təşkilini əks etdirir.

Bütövlükdə beynəlxalq hesablaşmalar, o cümlədən XİF üzrə beynəlxalq hesablaşmalar bankların gündəlik fəaliyyəti kimi çıxış edir. Bankların beynəlxalq hesablaşmalar sahəsindəki fəaliyyəti dövlət tənzimlənməsi obyektinə hesab edilir.

XİF üzrə beynəlxalq hesablaşmalar mövcud qaydalara əsasən nağdsız (qeyri-nağd) qaydada müxtəlif ölkələrin kredit idarələri arasında müxəbir (müqavilə) münasibətlərinin müəyyən edilməsi yolu ilə banklar tərəfindən həyata keçirilir. Beynəlxalq hesablaşmaların həyata keçirilməsi zamanı banklar bir-biri ilə müxəbir sazişlər bağlayırlar. Bağlanan həmin sazişlər əsasında banklarda hesablar (nostro və loro) açılır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirakçılar arasında müxtəlif növ kontrakt və sazişlər (müqavilələr) bağlanır ki, onların həyata keçirilməsi uyğun hesablaşma formalarının tətbiq edilməsini tələb edir. Bu hesablaşmalar müvafiq qanun və normativ aktlara, həmçinin beynəlxalq hüquq və normalara, beynəlxalq müqavilələrə uyğun həyata keçirilməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə təsərrüfat əməliyyatlarının müxtəlifliyi onun iştirakçıları arasında müxtəlif hesablaşma formalarından istifadə olunmasını müəyyən edir. Bu hesablaşma formaları daxili bazarda fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında baş verən hesablaşmalardan fərqlənmir. Lakin xarici ticarət əməliyyatlarında risk amilinin böyük olması müvəkkil edilmiş bankların məsuliyyətini daha da artırır. Bu banklar çox vaxt müqavilə iştirakçıları tərəfindən müqavilə öhdəliklərinin və müvafiq hesablaşma formalarının həyata keçirilməsinin qarantı kimi çıxış edirlər.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisə və təşkilatlar tərəfindən xarici malalanlara hesablaşmaların təşkili və aparılması, hesablaşmaların formalarından asılı olmayaraq müəyyən qaydalara əməl olunmasını tələb edir. Hesablaşmaların təşkili və aparılması qaydaları Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən «Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı haqqında» AR Qanununun tələblərinə əsasən hazırlanmışdır. Bu qaydalara əsasən müəssisələr arasında, habelə XİF həyata keçirən müəssisələrlə onların xarici tərəfdaşları arasında nağdsız hesablaşmaların təşkili və sənədlərin dövriyyəsinin vahid qaydası tənzimlənir. Mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi, müəssisələrin əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi şəraitində müəssisələrin fəaliyyəti zamanı nağdsız hesablaşmalar haqqında qaydalar, hesablaşma formalarını müəssisələrin sərbəst seçməsi və bu formaların müqavilələrdə təsbit edilməsi, müəssisələrin müqavilə münasibətlərinə bankın qanşmaması prinsipinə əsaslanır. Banklar hesablaşma əməliyyatlarını müəssisələrin onlarda olan hesabları vasitəsilə həyata keçirirlər və müəssisələrin pul vəsaitini həmin hesablarda saxlayır. Daxil olan vəsaitləri bu hesablara daxil edir, həmin vəsaitlərin müəssisənin hesablarından başqa hesablara

köçürülməsi üçün, habelə bank qaydalarında və müqavilədə nəzərdə tutulan digər bank əməliyyatları aparmaq haqqında müəssisələrin sərəncamlarını yerinə yetirir.

Mövcud hesablaşma formaları zamanı istifadə olunan hesablaşma sənədlərini bank icraya o zaman qəbul edir ki, həmin sənədlər standart tələblərə uyğun olsun.

XİF-də müqavilə iştirakçıları arasında hesablaşmalar ödəniş tapşırıqları, akkreditivlərlə, kommersiya krediti, bank köçürmələri və inkassa tapşırıqları formalarında həyata keçirilir.

XİF-də malsatan və alıcılar arasında akkreditiv hesablaşma formasından daha çox istifadə olunur. Akkreditiv hesablaşma formasından istifadə malların dəyərinin mal alan tərəfindən qeyd-şərtsiz ödənilməsini özü üçün təmin etmiş mal ixrac edənin maraqlarına daha uyğundur. Bu zaman xarici ticarət əməliyyatlarında bankların birtərəfli pul öhdəliklərinin yaranmasını müəyyən edən akkreditiv hesablaşma forması mal göndərənə tapşırığı əsasında həyata keçirilir.

Akkreditiv hesab ancaq bir mal göndərənə hesablaşmalar aparmaq üçün açılır. Mal alan tərəfindən akkreditivin açılması haqqında ərizə, mal göndərənə kontraktla nəzərdə tutulmuş müddətdə mal göndərişlərinin həyata keçirilməsinə hazır olması haqqında bildirişin təqdim edilməsindən sonra verilir.

Mal alanın ərizəsi əsasında bank onun hesabında olan pul vəsaitini, bu vəsait olmadıqda və ya az olduqda bank krediti şəklində verilmiş vəsaiti mal göndərənə bankına köçürür. Mal göndərən öz bankı tərəfindən pulun daxil olması haqqında bildirişi aldıqdan sonra malın yola salınmasını təsdiq edən sənədləri banka təqdim edir. Bu cür yanaşma malın yola salınması anında uçot siyasətinin yaranmasının beynəlxalq standartlarına uyğun gəlir.

Ödənişi təmin edilən akkreditiv formasında xarici valyuta üzrə hesablaşma əməliyyatları zamanı normativ sənədlərə banklar və onların müştəriləri Beynəlxalq ticarət palatasının hazırlayıb təsdiq etdiyi qaydalara o vaxt istinad edirlər ki, akkreditivin mətnində bu qaydalar birbaşa göstərilmiş olsun.

Akkreditivlə hesablaşma formasının üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu zaman hər iki tərəfin maraqları qorunmuş olur. Belə ki, mal satan yükləyib göndərdiyi malların dəyərinin ödənilməsinə bank zəmanətini, mal alan isə akkreditivdə

göstərilən müddətdə malın alınmaması zamanı akkreditivin geri qaytarılmasını təmin edir. Ödənişə tam əmin olmayan mal satan akkreditivin ödənilməsi haqqında zəmanəti özünün bankından və ya başqa bankdan ala bilər. Bu emitent bankın öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi hallarında belə kontrakt üzrə ödənişə zəmanət hesab edilir. Akkreditiv şəklində cəlb olunmuş vəsaitlərə bank tərəfindən faizlər də hesablanır.

Akkreditiv hesablaşma formasının özünün də müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq müxtəlif növləri fərqləndirilir. Akkreditivin ödənişinin təmin edilən (deponentləşdirilən), ödənişi təmin olunmayan (təminat verilməyən), geri çağırılan (tələb olunan), geri çağırılmayan növü mövcuddur.

Praktikada beynəlxalq hesablaşmalar zamanı müqavilə iştirakçılarının riskdən azad olması üçün bütün detalların razılaşdırılmış prinsiplərlə yerinə yetirilməsi qaydaları qəbul edilir.

Qeyd etdiyimiz hesablaşma formasının müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, satıcının hesab sənədləri ilə bağlı ödənişləri vaxtında və tam məbləğdə ödənilməsinə nail olunur.

Kommersiya kreditləri ilə hesablaşma forması - malların dəyərinin möhlətlə ödənilməsinə imkan verən hesablaşma formasıdır. Bununla da mal satan tərəfindən alıcı üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan maliyyə imkanları nəzərə alınır. Yəni ödənişin bir hissəsi malın qəbul edilməsi anında həyata keçirilir, qalan hissəsi isə müqavilədə razılaşdırılmış ölçüdə və vaxtda ssuda faizi nəzərə alınmaqla ödənilir. Kommersiya kreditləri ilə hesablaşmanın özünün də hesab açmaqla hesablaşma və veksellərlə hesablaşma kimi formaları var.

Qeyd etmək lazımdır ki, mal satan və alıcılar arasında bütün hesablaşmalar bank köçürmələrinə əsas verən ödəniş tapşırıqlarının bir bankdan digərinə poçt, teleqraf və s. vasitəsilə ötürülməsi yolu ilə həyata keçirilir. Beynəlxalq praktikada ödəniş tapşırıqları vasitəsilə bank köçürmələri geniş yayılmış əməliyyatlardan sayılır.

İnkassa hesablaşma forması-bu hesablaşma formasında nəzərdə tutulur ki, malsatan müəssisə malın yüklənib yola salınmasından sonra, kontraktın şərtlərinə əsasən inkassa tapşırığını hazırlayıb, hesab-faktura və malın göndəriş sənədləri ilə

birlikdə öz bankına təqdim edir. Bu sənədlər bank tərəfindən yoxlanıldıqdan sonra inkassa tapşırığında mal alanın adı və ünvanı göstərilmiş bankına göndərilir. Nəticədə sonuncu tərəfindən məlumatlandırılan mal alan təşkilat onu qəbul edib yoxladıqdan sonra, kontraktın şərtlərinə əsasən ödənişin aparılması haqqında banka razılıq verir. Bütün bu əməliyyatlardan sonra bank malın qəbul edilməsinə əsas verən sənədləri mal alana təqdim edir. Bu sənədlərin əsasında da mal, həmin yükün təyinat yerinə çatdıran nəqliyyat təşkilatından qəbul edilir.

XİF-də mal satan və alıcı arasında hesablaşmaların kredit kartlarından istifadə olunması yolu ilə aparılması hallarına praktikada geniş rast gəlinir. Kredit kartları ilə əməliyyatların uçotu mal göndərişləri (iş, xidmətlər) üzrə əməliyyatlarda xüsusi yer tutur. Respublikamızın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq beynəlxalq hesablaşmalar sistemindən də geniş istifadə olunmasını zəruri edir. Bunun üstünlüyü ondadır ki, dövriyyədən nağd pulu və çekləri sıxışdırıb çıxardır, bununla da nağd pula olan ehtiyacı azaldır, hesablaşma əməliyyatlarını sürətləndirir, vaxta qənaət olunmasına şərait yaradır.

Hazırda respublikamızda banklar tərəfindən kredit kartları ilə hesablaşma əməliyyatları aparılmaqla bərabər onun tətbiqi sahəsi də genişlənir. Kredit kartları ilə bank əməliyyatları üç istiqamətdə: beynəlxalq hesablaşma sistemində istifadə olunan plastik kartlar (Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Most Bank Azərbaycan), daxili bank sistemində istifadə olunan milli plastik kartlar və müştərilərə verilən şəxsi kartlar formalarında aparılır.

Göründüyü kimi, xarici iqtisadi fəaliyyət həyata keçirən müəssisə və təşkilatlar, bağlanmış müqavilələrin şərtlərindən, ixrac edilən malların alıcıların mülkiyyətinə keçməsi qaydalarından, ixrac əməliyyatlarında vasitəçi təşkilatların iştirakından asılı olaraq müxtəlif hesablaşma formalarından istifadə edirlər.

II FƏSİL: XARİCİ MALALAN VƏ SİFARIŞÇILƏRLƏ HESABLAŞMALARIN UÇOTU VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Malalan və sifarişçilərlə hesablaşmalar zamanı sənədləşdirmənin təşkili

Müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin uçotunun düzgün təşkili ilk növbədə sənədləşmədən asılıdır, çünki mühasibat uçotu sənədə əsaslanan uçot növüdür. Xarici iqtisadi fəaliyyət də müəssisə, idarə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətinin tərkib hissələrindən olduğuna görə onun uçota alınması üçün sənədləşmə xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Sənədləşmənin əsas məqsədi bağlanmış müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi, dövlət orqanları ilə haqq-hesablarda və onlar tərəfindən statistik uçotun aparılması zamanı təsdiqedicilərin təqdim edilməsindən ibarətdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə sənədlərin tərtibi ciddi və düzgün aparılmalıdır. Çünki, satıcı tərəfindən alıcıya təqdim edilən sənədlər düzgün tərtib edilmədikdə sonuncu malın dəyərini ödəməkdən imtina edə bilər. Sənədlərdə rekvizitlərin, xüsusən də tarixin düzgün əks etdirilməsinə fikir vermək lazımdır.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları haqqında mövcud sənədə əsasən qeyd edilən əməliyyatların tənzimlənməsi üçün aşağıdakı sənədlərin tərtibatı həyata keçirilməlidir :

- Xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün bağlanmış müqavilə, kontrakt və ya sənəd ;
- Malsatan firmaların aksept edilmiş hesabnamələri. Həmin hesabnamələrə malların sənədfaksiya sənədləri, malların hərəkətinə dair dəmiryol kvitansiyaları, konosammit, hava nəqliyyatı qaiməsi və s. əlavə edilməlidir;
- Müvafiq ünvanlara malların göndərilməsinə dair dair rabitə şöbəsinin qəbzi;
- Malların limana və ya anbara daxil olmasına dair qəbul aktı;
- Yüklənmə sənədlərinə əsasən yola salınmış mallara görə xarici malalanlara yazılmış hesabnamə;

- Əskikgəlmə,və xarabolmaya dair kommersiya aktı;
- Xarici ekspeditorların, konsiqnatorların malların xaricdə hərəkətini təsdiq edən qəbul aktları.

Göründüyü kimi, xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə müqavilə, saziş və ya kontrakt bağlanmalıdır. Həmin sənəddə müqavilənin obyektı, onun sənədləşdirilməsi qaydası, yüklənməsi və təhvil verilməsi qaydası və tarixi, hesablaşma forması və müddəti, eləcə də müqavilə öhdəçiliyini yerinə yetirilməsinə görə tərəflərin məsuliyyəti, habelə tərəflərin hüquqi ünvanı göstərilir.

Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə bağlanmış kontraktı (alqı-satqı müqaviləsində) sövdələşmə üzrə tərəfdaşların (partnyorların) hüquqlarını, öhdəliklərini (vəzifələrini) və məsuliyyətini müəyyən edən xüsusi bölmələr vardır.

Bağlanmış həmin müqavilələr müvafiq orqanlar tərəfindən təsdiq edilir. Malsatan firmaların hesabnamələri mal müşayiətedici sənədlərlə birlikdə hesablaşmanı həyata keçirmək üçün istifadə olunur.

Bağlanmış müqavilələrdə malların qiyməti də göstərilir ki, bu zaman aşağıdakı qiymətlərdən istifadə oluna bilər: qabaqcadan müəyyən edilmiş; razılaşdırılmış vaxtdan sonra müəyyən edilmiş; dəyişən.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə istifadə edilən sənədləri 3 qrupa ayırmaq olar:

- nəqliyyat sənədləri;
- sığorta sənədləri;
- kommersiya (ticarət) və gömrük sənədləri.

Nəqliyyat sənədləri malların və məhsulların daşınması hüququ verən əsas sənəd hesab edilir.

Xaricə göndərilən yüklərin əsas kütləsi dəniz (ocean) vasitəsilə daşındığı üçün əsas işlədilən sənəd konosament hesab olunur. Bu sənəd təsdiq edir ki, yükdaşıyan malı qəbul etmişdir və onun saz halda çatdırılması üçün cavabdehlik daşıyır. Konosamentdə traxtaçmm (yük daşıyanın) adı göstərilir və sənəd onun tərəfindən imzalanır, məhsulun (malın) gəmiyə yüklənməsi təsdiq edilir, yüklənmə və boşaldılma limanlarının adı, daşınmanın şərtləri və s. göstərilir. Yükdaşıyan tərəfindən 1-4-cü orjinal və 2-3-cü surət olmaqla konosament komplekti yazılır.

Avtonəqliyyat və dəmiryolu üzrə nəqliyyat sənədlərində və daxili sular üzrə daşıma sənədlərində yük daşıyanın adı (imzası) göstərilir, təsdiq edilir ki, mal daşınmaq üçün qəbul edilmişdir, daşınacaq yerin və təyinat yerinin adı çəkilir və s.

Sığorta sənədləri(sığorta polisləri) sığorta şirkətləri yaxud onların agentləri tərəfindən yazılır və imza edilir.

Kommersiya sənədləri hər bir mal dəstinə yaxud oxşar malların dəstinə yazılır. İxrac məhsullarının (mallarının) analitik uçotu ölkələr və kontraktlar çərçivəsində dəstlər üzrə aparılır

İxracatçı tərəfindən birbaşa məhsul göndərilməsi vahid sənəd- beynəlxalq qaimə əsasında həyata keçirilir. O ilkin göndərilmə məntəqəsində yazılır və yüklə birlikdə təyinat məntəqəsinə qədər gedir. Yüku göndərənə qaimənin dublikatı verilir, o malsatan tərəfindən məhsulun yükləndiyini təsdiq edir, dəmiryolu tərəfindən yükün qəbul olunduğunu göstərir və eyni zamanda xarici malalana göndərilən məhsula görə onunla hesablaşmaların aparılması üçün əsas sayılır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə tərtib edilən kommersiya sənədlərindən biri də sövdələşmə pasportu (SP) hesab edilir. Kontraktın bağlanması ixracatçı üçün sövdələşmənin pasportunu (SP) tərtib etməkdən ötrü əsasdır.SP-də ixracatçının bankının rekvizitləri ixracatçının rekvizitləri, kontrakt üzrə xarici kontragentin rekvizitləri, kontraktın rekvizitləri və şərtləri, kontraktın xüsusi şərtləri (məs. xarici kontragent tərəfindən cərimə sanksiyalarının ödənilməsi üzrə öhdəliyin olması), razılıq, imza edən şəxslər və s. əks etdirilir.

SP iki nüsxədə tərtib olunur və kontraktın nəzərdə tutulmuş qaydada təsdiqlənmiş sürəti ilə birlikdə müvəkkil banka verilir. Həmin sənədlərdə olan informasiya müvəkkil banka imkan verir ki, o idxalçıdan valyuta vəsaitinin tam və vaxtında daxil olması üzərində nəzarəti həyata keçirir.

Kontraktların qeydiyyatı sertifikatla rəsmiyyətə salınır, ixrac malları bir neçə gömrük orqanında rəsmiyyətə salındıqda isə-sertifikatın dublikatı ilə rəsmiləşdirilir.

Sertifikat bir və ya bir neçə növ malın ixrac edilməsindən asılı olaraq bir və yaxud bir neçə nüsxədə tərtib edilir.Sertifikatın qüvvədə olduğu müddət kontraktın

qüvvədə olduğu müddətə uyğun müəyyən olunur. Zəruri hallarda yeni sertifikatın tərtib olunması lazım gəlir.

Învoys - (bəzi hallarda buna kommersiya hesabı da deyilir) ixracatçı tərəfindən malın dəyərini alınması üçün alıcıya göndərilən bu sənəd, idxal edilən malın əmtəə qiymətini müəyyən edir. Sənəddə malın təsnifatı, dəyəri, çəkisi, daşınma şərti, müqavilə nömrəsi göstərilir. Învoys müxtəlif xarici dillərdə tərtib olunur.

Malın keyfiyyət sertifikatı - müəyyən mal dəstinin keyfiyyətini təsdiq edən sənəddir. Sənəddə malın bir sıra zəruri keyfiyyət göstəriciləri əks olunur.

Malın mənşəyini təsdiq edən sənəd- malın hansı ölkəyə mənsub olduğunu təsdiq edir.

Sığorta sənədi ilə dəniz, dəmiryolu, hava və başqa nəqliyyat növləri ilə daşınan yüklər sığortalınır. Sığortaçının məsuliyyəti sığorta şərtləri ilə müəyyən edilir. Sığorta təşkilatının məsuliyyəti yükün anbardan yola salınmasından daşınma müddəti üzrə təyinat yerinə çatdırılmasına kimi davam edir. Sığorta təşkilatı ilə bağlanmış müqavilədə malın adı, miqdarı, çəkisi, daşınma sənədlərinin tarixi və nömrəsi, nəqliyyatın növü, yükün daşınmada qablaşdırılması, yola salınması , yüklənmə məntəqəsi, yükün təyinat yeri, göndərilmə tarixi , yükün dəyəri , sığorta məsuliyyətinin növü göstərilməlidir. Sığorta sertifikatı malların bir nəqliyyat vasitəsilə daşınması zamanı sığorta şərtlərini ifadə edir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə ən çox istifadə olunan sənədlərdən biri də gömrük-yük bəyannaməsidir. (GYB) Ona görə də həmin sənədin düzgün doldurulması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Gömrük-yük bəyannaməsi (GYB) Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədini keçən və sərbəst buraxılan mallar üçün tərtib olunur. GYB-nin göstəricilərini mühasibatlıqda tam və düzgün əks etdirmək üçün onun bəzi hissələrini doldurulmasını bilmək lazımdır. GYB-si dörd əsas vərəqədən (tikilmiş) ibarətdir. Birinci əsas list eyni adlı mallar üzrə məlumatları əks etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, əgər bir neçə mal növü (müxtəlif adda) bəyan edilərsə, bu halda ikinci əlavə list istifadə olunur.

Qeyd edilən gömrük yük bəyannaməsinin vərəqələri aşağıdakı kimi bölüşdürülür:

- Birinci əsas vərəqə gömrük orqanında qalır və xüsusi arxivdə saxlanılır.
- İkinci vərəq - gömrük statistikasına şöbəsində qalır.
- Üçüncü vərəqə bəyannamə sahibinə verilir.
- Dördüncü vərəqə isə malların aparılması (ixracı) zamanı malmüşayətedici sənədlərə əlavə olunur və sərhəd gömrük məntəqəsinin gömrük orqanına verilir, malların gətirilməsi (idxalı) zamanı isə gömrük orqanının gömrük dəyəri şöbəsində qalır ki, ona əsasən gömrük rəsmiləşdirilməsi həyata keçirilir.

Bəyannamədə müvafiq qrafalarda göstərilən “faktura dəyəri”, “gömrük dəyəri”, “ümumi gömrük dəyəri” və “malların valyuta və ümumi faktura dəyəri” mühasibatlığın diqqət mərkəzində olmalıdır.

Deməli, bu qeyd edilənləri bilərək GYB-ni diqqətlə oxumaqla sazişin əsas şərtləri, pul və mal dəyərlilərini alacaq tərəflər, gömrükdə olan güzəştlər, malın daşınması həyata keçirilən nəqliyyat vasitələri, gömrük rüsum və vergiləri haqda məlumat əldə etmək olar ki, bunlar da mühasibatlıqda müvafiq uçot qeydləri aparmaq üçün əsas hesab olunur.

Son illərdə beynəlxalq təcrübədə nəqliyyat sənədlərinin sadələşdirilməsi prosesi gedir. Konosamentlər digər sənədlərlə, dəniz qaiməsi, xətti qaimə, fraxt bildirişi ilə əvəz olunur.

Sənədlərin tərtibatı və təqdim edilməsi qaydaları xarici iqtisadi əməliyyatın aparılma üsulundan asılıdır.

Müəssisə və təşkilatların xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotunun aparılmasına ixrac əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi, müqavilələrin bağlanması və onun şərtləri, iştirakçılar arasında hesablaşma qaydaları mühüm təsir göstərir. Xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisə həyata keçirilən əməliyyatların spesifikasiyasına baxmayaraq, gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurasını həyata keçirməlidirlər.

Bütün rezidentlər tərəfindən ixrac olunan malların respublika sərhədlərindən çıxarılması üçün icazəni gömrük orqanları ancaq onların haqqının ödənildiyini göstərən sənədlər təqdim olunan zaman verir. Həmçinin akkreditiv və ya Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarının aparılması üçün icazəsi olan

müvafiq müvəkkil bankların bunu təsdiqləyən sənədi təqdim olunduqda icazə verilir. Bu zaman İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə aşağıdakı sənədlər təqdim olunmalıdır:

- İstehsalçı və ixracçı həyata keçirən tərəf arasında bağlanmış müqavilə (əgər istehsalçı ixracçı özü gerçəkləşdirmirsə);
- İstehsal olunmuş malların dəyərini istehsalçıya tam ödənilməsi haqqında arayış (istehsalçı dövlət müəssisəsi olduqda);
- İxrac qiymətinin əsaslandırılması üçün arayış;
- Digər ölkələrdən Azərbaycan Respublikasına gətirilən mallar barəsində arayış.

Strateji əhəmiyyətli mallar istisna olunmaqla Azərbaycan Respublikasında istehsal, emal və təkrar emal olunmuş bütün digər məhsul və malların ixracı prosesi gömrük orqanlarında bəyan edilərək gerçəkləşdirilir və gömrük orqanlarına aşağıdakı sənədlər təqdim olunur:

- Dövlət Statistika Komitəsinin hüquqi şəxs üçün müəyyənləşdirdiyi kod;
- hüquqi şəxsin vergi ödəyicisi kimi uçota alınması haqqında VÖEN kodu;
- xarici şəxslərlə bağlanmış kontrakt (saziş);
- ixrac edilən məhsul və malların mənşəyi barəsində sənədlər;
- ixrac edilən məhsul və mallara görə haqqın əvvəlcədən ödənilməsini göstərən və ya akkreditiv açılması haqda müvəkkil bankın sənədi;
- müəyyən hallarda İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin verdiyi müsbət rəy və ya Nazirlər Kabineti tərəfindən verilmiş sərəncam;
- gömrük yük bəyannaməsi;

Xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən uçot siyasətinin formalaşdırılması malların satış tarixinin düzgün təyin edilməsi amilindən çox asılıdır.

Belə ki, ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən müəssisə və təşkilatların uçot siyasəti Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 130-cu maddəsinin tələblərindən kənara çıxmamalıdır. Bu məcəllənin 130.4 maddəsinə əsasən müəssisənin uçot siyasətində gəlirlərin hesablanması kassa metodu və ya

hesablama metodundan istifadə olunması dəqiq öz əksini tapmalıdır. Vergi ödəyicisi ixrac əməliyyatlarında hesablaşmaların uçotunu kassa metodu ilə aparırsa, bu zaman o, gəliri əldə etdikdə və ya həmin gəlir onun sərəncamına verildikdə, həmin gəliri nəzərə almalıdır və vergi ödəyicisi həmin gəlirdən öz çəkdiyi xərcləri ancaq bu xərcləri çəkən zaman çıxmalıdır.

Əgər vergi ödəyicisi ixrac əməliyyatlarında hesablama metodu ilə uçot aparırsa, gəliri əldə etdiyi və eyni zamanda xərc çəkdiyi zamandan asılı olmayaraq, öz gəlir və xərclərini müvafiq olaraq gəlir əldə etmək hüququnun qazanıldığı vaxtı, yaxud xərc çəkilməsi haqda öhdəliyinin yaranması vaxtını nəzərə almalıdır. İxrac əməliyyatlarının uçotunun təşkili malların kim tərəfindən satılması prinsindən asılıdır: birbaşa müəssisənin özü tərəfindən, yaxud vasitəçi təşkilat tərəfindən.

Əgər birinci halda müəssisə öz uçotunda bütün təsərrüfat əməliyyatlarını - istesalından, yaxud əldə edilməsindən müqavilə qiymətinin yaranmasınadək əməliyyatları əks etdirisə, ikinci halda onu yalnız vasitəçilik xidməti göstərən təşkilatlara ödəniləcək komissiyon xidmət haqqı maraqlandırır.

İxrac əməliyyatlarını həyata keçirən müəssisə Respublikamızın gömrük ərazisindən mal və məhsulların aparılması üçün gömrük bəyannaməsi rəsmiləşdirilməlidir. “Valyuta tənzihi haqqında” AR Qanununa əsasən ixrac edilmiş malların əvəzində valyuta vəsaitlərinin ödənilməsinə ilkin nəzarət ixrac əməliyyatları gömrükdə rəsmiləşdirildikdə həyata keçirilir. Qeyd etdiyimiz ilkin nəzarət zamanı ixracatçının təqdim etdiyi lazımi sənədlərin tam və düzgün olmasına diqqət yetirilir. Ümumiyyətlə ixrac əməliyyatları konsiqnasiya yolu ilə, barter əməliyyatları, kreditə ixrac əməliyyatları, müvəqqəti ixrac əməliyyatları yolu ilə aparıla bilər.

Barter əməliyyatları dedikdə, məhsul və malların dəyərinin qarşılıqlı mal mübadiləsi ilə ödənilməsi başa düşülür. Qeyd etdiyimiz əməliyyat zamanı məhsul və mallar ekvivalent məbləğdə olmalıdır. Məhsul və malların göndərilmə və alınma zamanı 90 gün müddətinə müəyyən edilir. Əgər qarşılıqlı mal mübadiləsi bu müddət ərzində başa çatmazsa, bu zaman hesablaşma müqavilənin şərtlərində

göstərilmiş valyutayla 10 bank günü müddətində həyata keçirilməli və müəyyən olunmuş məbləğ ixrac edən tərəfin müvəkkil bankında olan valyuta hesabına köçürülməlidir. Əgər dövlət müəssisələri və həmçinin nizamnamə fondunda dövlətin 50%-dən çox pay haqqı olan müəssisələr tərəfindən barter müqavilələri bağlansa, bu zaman İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilir. Sair müəssisələrin bağladığı barter müqavilələri gömrük orqanlarında bəyan edilərək gerçəkləşdirilir.

Barter vasitəsilə ixrac edilən malların Gömrük yük bəyannamələrinin bir nüsxəsini bəyan olunma vaxtından etibarən 7 gün müddətində gömrük orqanları İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə və müvəkkil banklara göndərir. Mal və məhsullar barter vasitəsi ilə ixrac olunan zaman gömrük orqanları aşağıdakı sənədləri tələb edir:

- ixrac olunan malın istehsalı dövlət müəssisəsində həyata keçirilmişdirsə, ixracı həyata keçirən müəssisə qeyri-dövlət müəssisəsi olarsa, ixrac olunan malın dəyərinin istehsalı həyata keçirən tərəfə tam ödənilməsini təsdiqləyən müvafiq bank sənədi;
- istehsalçı və ixracatçı arasında bağlanan müqavilə (əgər ixracatçı qeyri-dövlət müəssisəsidirsə);
- xarici tərəf ilə bağlanan barter müqaviləsi (əgər ixracatçı dövlət müəssisədirsə, bu zaman İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilir);
- ixracı həyata keçirilən mal və məhsulların mənşə sertifikatı;
- mal və məhsulların müəyyən olunmuş zamanda Azərbaycan Respublikasına gətiriləcəyini göstərən və ya müqavilədə göstərilən valyuta vəsaitinin tam məbləğdə ixracı həyata keçirən müəssisənin müvəkkil bankındakı valyuta hesabına köçürüləcəyi haqda zəmanət öhdəliyi;
- uçot kartoçkası;
- deklarant tərəfindən tərtib olunmuş Gömrük yük bəyannaməsi.

İxracatçılar tərəfindən ixrac olunan malların Respublikamızın ərazisindən çıxarılması gömrük orqanları tərəfindən ancaq onların dəyərinin əvvəlcədən ödənildiyi və ya müvəkkil bankların uçot kartoçkasının «A1» və «A2» adlı

bölmələrində geri çağrılmayan akkreditivin açılmasını qeyd edərək təsdiqləməsindən sonra baş tutur. İxracatçıların apardığı ixrac əməliyyatlarında hesablaşmalar, AR-nın müvəkkil banklarının, mal və məhsulların gömrük sərhəddindən xaric olunması isə gömrük orqanlarının nəzarətilə baş tutur.

Son dövrlərdə proseslərin elektronlaşmasının geniş vüsət alması ilə bərabər ticarətdə hesablaşmalar, büdcə ilə hesablaşmalar və bir sıra əməliyyatlar da artıq elektron formada həyata keçirilir.

Əməliyyatların elektron şəkildə həyata keçirilməsi həm vaxt itkisinin qarşısının alınması baxımından, həm də baş verən problemlərin aradan qaldırılması baxımından iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərir, iqtisadi subyektlərin işini asanlaşdırır.

2.2. Birbaşa və vasitəçi təşkilatların vasitəsilə ixrac şəraitində hesablaşmaların uçotu

XİF ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatlar imkanlarından, xarici ticarət təcrübəsindən asılı olaraq ixrac əməliyyatlarını müxtəlif formalarda həyata keçirirlər. Müəssisələrin iqtisadi siyasətindən asılı olaraq ixrac əməliyyatları müəssisələrin birbaşa özləri tərəfindən, başqa təşkilatların vasitəçiliyi ilə və yaxud barter əməliyyatları şəklində həyata keçirilə bilər. İxracın birbaşa və vasitəçi təşkilatlar vasitəsilə və ya barter əməliyyatları formasında aparılmasından asılı olaraq bu əməliyyatların mühasibat uçotu da fərqlənir.

İxrac əməliyyatlarının birbaşa özləri tərəfindən həyata keçirilən zaman istehsalçı (ixracatçı) və istehlakçı arasında birbaşa həyata keçirilir ki, bu zaman vasitəçilərin xidmətindən istifadə olunmur. Bu zaman satıcı birbaşa alıcıya (idxalçıya) çıxır, çünki belə alıcıların sayı o qədər də çox deyil. Belə bir satış metodu əsasən maşınlar, avadanlıqlar, priborlar və s. mallar ticarət aparılan zaman daha çox istifadə olunur. Bu metoddan iri partiyalarla xammal satışı, standart iriseriyalı avadanlıqların satışı zamanı daha geniş istifadə olunur.

Qeyd edilən ikinci dolaylı metod zamanı kommərsiya əməliyyatları digər vasitəçi təşkilatların vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman vasitəçi malların

çatdırılması funksiyasını həyata keçirir ki, əvəzində onlar sifarişçilərdən ödəniş haqqı əldə edirlər.

Bilavasitə müəssisə tərəfindən ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı müəssisələrin uçot siyasətinin qurulmasından asılı olaraq satışdan olan gəlir mühasibat yazılışlarında hesablama və kassa uçot metodu ilə müəyyən edilir. Uçot siyasətindən asılı olaraq satış üçün ixrac olunmuş malların sintetik uçotunu 204-00 “Hazır məhsul – XİF”, 205-00 “Mallar – XİF” və ya 211-00 “Alıcılar və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – XİF” hesablarında aparmaq olar. Mühasibat uçotunda qeyd etdiyimiz hesablar üçün ixrac əməliyyatlarını əks etdirən mühasibat yazılışları müvafiq olaraq qeyd edilən hesabların müvafiq subhesablarında aparılmalıdır. 204-11“Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac məhsulları”, 205-11“Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac malları” hesablarından müqavilədə malların yüklənilib yola salındıqdan sonra alıcının mülkiyyət hüququna keçməsi, yaxud malın yolda xarab və ya məhv olma riski halları nəzərdə tutulduqda istifadə olunur.

Hesablaşmaların beynəlxalq standartı gəlirin əldə olunması vaxtını malların yüklənilib göndərilməsi anında hesaba alınmasını tələb edir. Ona görə də xarici malalana hesabın təqdim olunması müqavilə üzrə mal göndərişinin dəyərinin bir hissəsinin ödənilməsi ilə eyni zamanda həyata keçirilə bilər. Alıcının yüklənmiş mallar üzrə borcu bu zaman 211 “Alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları- XİF” hesabının müvafiq subhesabında uçota alınır. Bu zaman mal alan tərəfindən mal dəyərinin ödənilməsinə möhlət verilməsi də əsas rol oynayır. Ümumiyyətlə isə, bazarın konyukturası və müqavilənin şərtləri hesablaşmaların formasına və hansı qaydada aparılmasına təsir edir.

İxracatçının müstəqil surətdə xarici bazara çıxışı şəraitində məhsulun yüklənilib göndərilməsinin sintetik uçotu hesablaşmaların növlərindən (nağd qaydada yaxud kreditlə) və tədiyyənin kontrakta uyğun olaraq hansı forma və metodlarla hesablaşmaların aparılacağından asılı olaraq təşkil olunur və aparılır.

İxracatçı tərəfindən birbaşa məhsul göndərilməsi vahid sənəd- beynəlxalq qaimə əsasında həyata keçirilir. O ilkin göndərilmə məntəqəsində yazılır və yüklə

birlikdə təyinat məntəqəsinə qədər gedir. Yüku göndərənə qaimənin dublikatı verilir, o malsatan tərəfindən məhsulun yükləndiyini təsdiq edir, dəmiryolu tərəfindən yükün qəbul olunduğunu göstərir və eyni zamanda xarici malalana göndərilən məhsula görə onunla hesablaşmaların aparılması üçün əsas sayılır. Alıcılara birbaşa göndərilən ixrac məhsulu 204-00 hesabının 204-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən məhsullar” subhesabında bu yazılışla uçota almır.

DT 204-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən məhsullar”
hesabı

KT 204-10 “Malsatanın anbarında olan ixrac məhsulları” hesabı

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac məhsulları 204-11 sayılı hesabdən 701-11 nömrəli subhesaba silinənə qədər həmin hesabda əks etdirilir.

İxrac məhsulunun hərəkətinin mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi qaydasını konkret misal əsasında nəzərdən keçirək. Artıq qeyd edildiyi kimi məhsulların və malların ixracı ƏDV-yə cəlb olunmur.

Misal. Ölkədə yerləşən və fəaliyyət göstərən yerli firma xarici firma-alıcı ilə bağladığı müqaviləyə əsasən ona birbaşa məhsul göndərir. Məhsulun dəyəri 65.000 ABŞ dolları təşkil edir. Həmin məhsulun maya dəyəri 25.000 manatdır. İxrac üzrə kommersiya xərcləri 3.000 dollar və 1.500 manat təşkil edir. Mal göndərilməsinin bazis şərti CİP (Dəyər, sığortalanma və fraxt).

Qeyd edilən əməliyyat üzrə malların xarici alıcılara göndərilməsi yuxarıda qeyd edildiyi kimi müvafiq yazılışlarla uçotda əks etdirilir:

Mal ixracatçı tərəfindən xarici alıcıların ünvanına birbaşa göndərilməsi zamanı

DT 204-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac məhsulları”
hesabı - 25.000 manat

KT 204-11 “Malsatanların anbarında olan ixrac məhsulları” hesabı –
25.000 manat

Birbaşa ixrac yükün elə beynəlxalq daşınması hesab edilir ki, həmin yük təyinat məntəqəsinə çatana dən haradasa yüklənib boşaldılmır və saxlanılmır

(beynəlxalq qaydalara görə yükün bir vaqondan digərinə , eləcə də bir bir nəqliyyatdan digərinə yüklənməsi yüklənib-boşaltma sayılmır). Bu cür mal göndərilməsi deyildiyi kimi vahid nəqliyyat sənədi-beynəlxalq qaimə ilə rəsmiyyətə salınır. Həmin sənəd məhsulun göndərilmə məntəqəsində yazılır. Əgər birbaşa mal göndərilməsi müxtəlif nəqliyyat vasitələri ilə (dəmiryolu, dəniz yaxud çay yolu ilə) həyata keçirilərsə, onda o qarışıq göndərilmə adlanır, əgər yalnız dəmiryolu ilə göndərilirsə - dəmiryolu ilə göndərilmə adlanır.

Lakin məhsulların (malların) birbaşa göndərilməsi yalnız o ölkələrə mümkündür ki, onlarla birbaşa beynəlxalq dəmiryolu dşımaları yaxud qarışıq yük göndərilməsi barədə dövlətlərarası saziş vardır. Birbaşa göndərilməyən ixrac məhsulu 204-00 sayılı hesabın digər subhesablarında (204-12, 204-13,204-14,204-15) uçota alınmalıdır. Bu zaman uçotda aşağıdakı mühasibat yazılışları edilir.

Qeyd edilən yazılışların tərtibi məqsədilə aşağıdakı cədvəli tərtib edək.(bax 2 sayılı cədvələ).

Cədvəl № 2.

İxrac məhsulunun hərəkətinə dair tipik mühasibat yazılışları

Əməl. №-si	Əməliyyatın məzmunu	Məbləğ/ ABŞ dolları/man.	Müxabirləşmə	
			DT	KT
1.	Məhsulun yüklənməsi və daxili yollarda hərəkəti zamanı	-/25.000	204-12	204-10
2.	Məhsul limana yaxud sərhədyanı məntəqəyə gətirildikdə	-/25.000	204-13	204-12
3.	Məhsul limandan yaxud sərhədyanı məntəqədən yüklənib göndərildikdə	-/25.000	204-14	204-13
4.	İxrac məhsulu xaricdəki təyinat məntəqəsinə gətirilib müvəqqəti saxlınma anbarına təhvil verildikdə(müxtəlif səbəblər zündən yük malalan tərəfindən hələlik qəbul edilməyibsə)	-/25.000	204-15	204-14

İxrac məhsulunun yerinin dəyişməsi mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməyə də bilər. Bu zaman ixrac məhsulunun yükalanına doğru hərəkətinə operativ qaydada nəzarət olunur, mühasibat uçotunda isə məhsul satışa silinə qədər 204-11 nömrəli subhesabda əks etdirilməkdə davam edəcəkdir.

Məhsulun(malların) malsatandan malalana çatdırılması, yükün həm ölkə daxilində, həm də xarici ölkələrin ərazisində daşınması ilə bağlı çoxlu xərclər tələb edir. Belə xərclər həm milli valyuta ilə, həm də xarici valyuta ilə ödənilir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə onlar kommertiya yaxud qaimə xərcləri adlandırılır. Kommertiya xərcləri satıcı ilə alıcı arasında qarşılıqlı razılaşmaya əsasən bölüşdürülür və mal göndərilməsinin bazis şərtlərinin müəyyən edilməsi, yaxud da bu və ya digər xərcin hansı tərəfin çəkəcəyi birbaşa göstərilməklə kontraktıda əks etdirilir. Kommertiya xərclərinin bəzi növü və ya hissəsi məhsulun (malın) qiymətinə daxil edilə bilər.

Məhsulun ixracı üzrə kommertiya xərclərinin uçotu 711-00 nömrəli hesabın 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommertiya xərcləri – manatla”, 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommertiya xərcləri – xarici valyuta ilə” nömrəli subhesablarında aparılır.

İxrac üzrə kommertiya xərclərinin tərkibinə aşağıdakılar daxil edilir :

- məhsulun (malın) ölkə daxilinə və xarici ölkələrdə daşınması xərcləri;
- yükləmə və boşaldılma xərcləri;
- məhsulun (malın) yolda saxlanması ilə bağlı xərclər;
- malın sığorta olunması ilə əlaqədar xərclər;
- nəqliyyat-ekspeditor təşkilatlarına ödənilən komissiyon ödənişləri;
- gömrük ödənişləri;
- bank xidmətləri üzrə çəkilmiş xərclər;
- kommertiya krediti üzrə faiz məbləğləri;
- reklam və marketinq xidmətləri üzrə xərclər;
- komissiyon müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulmuş komissiyon mükafatlar;
- təbii itki norması daxilində məhsullar (mallar) üzrə çatışmazlıqlar;
- digər kommertiya xərcləri.

Lakin ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı bu əməliyyatlar üçün xarakterik olmayan kommertiya xərcləri də yaranır.

Kommersiya xərcləri baş verdikcə 711-00 nömrəli hesabın müvafiq subhesabları debetləşir, pul vəsaitlərini və öhdəlikləri uçota alan hesablar isə kreditləşir. Satılmış ixrac məhsuluna (malına) düşən kommersiya xərcləri hesabat dövrünün ümumi mənfəətinə silinir.

Əvvəldə verilmiş şərti misalın davamı kimi kommersiya xərclərinin uçotda əks etdirilməsini göstərmək üçün aşağıdakı 3 saylı cədvəli tərtib edək.

Cədvəl № 3

Ixrac üzrə baş verən kommersiya xərcləri üzrə tipik mühasibat yazılışları

Əməliy. Nəsi	Əməliyyatın qısa məzmunu	Məbləğ dollar/man	Müxabirləşmə	
			DT	KT
1.	Ixrac üzrə kommersiya xərcləri əks etdirilir: a) məhsulun yüklənilib boşaldılması, nəqliyyat ekspeditor xidmətləri üzrə və digər xərclər- manatla (gömrük rüsumlarından başqa) : hesabnamə daxil olduqda hesab ödənildikdə	-/1000 -/1000	711-10 545-10	545-10 223-10
	Xərclər dollarla ödənildikdə: Hesab daxil olduqda Ödənildikdə	2500/2000 2500/2000	711-11 545-11	545-11 223-11,12
	Gömrük rüsumları manatla: Rüsumların hesablanması zamanı: Ödənilməsi zamanı:	-/ 1000 -/1000	711-10 521-12	521-12 223-10
	Gömrük rüsumları dollarla: Rüsumun hesablanması zamanı: Rüsumun ödənilməsi zamanı:	500/400 500/400	711-11 521-13	521-13 223-11,12
2.	Ixrac məhsullarının satışı ilə əlaqədar gömrük yığımları uçotda əks etdirildikdə: Milli valyuta ilə hesablandıqda: Ödənildikdə:	-/500 -/500	711-10 545-10	545-10 223-10
	Xarici valyuta ilə hesablandıqda: Ödənildikdə:	200/160 200/160	711-11 545-11	545-11 223-11,12
3.	Ixrac məhsullarının satışı üzrə çəkilmiş kommersiya xərcləri silindikdə : Milli valyuta ilə Xarici valyuta ilə	-/2000 3200/2560	801-10 801-11	711-10 711-11

İxracatçı ödəniş üçün maliyyə sənədlərini (çekləri, vekselləri və s.) və kommersiya sənədlərini(konosamenti, beynəlxalq dəmiryolu qaiməsinin

dublikatını, avtomobil daşımaları zamanı əmtəə-nəqliyyat qaiməsini, avioqaiməni, poçt qəbzlərini və s.), məhsulun keyfiyyət sertifikatını, spesifikasiyaları, texniki sənədlərini, qablaşdırma vərəqələrini, müxtəlif sertifikatları (çəkisi, malın mənşəyi, təhlükəsizliyi, veterinar və karantin və s.), sığorta polisini (yükün sığortalanması satıcının boynuna olduqda) malalana təqdim edir.

Əgər kontraktın şərtinə əsasən alıcı məhsulun (malın) dəyərini ixracatçı tərəfindən həmin məhsul yükləndiyi anda ödəməlidirsə, onda ixracatçı məhsulu (malı) yükləndiyi vaxtda hesablaşma sənədlərini də alıcıya təqdim edir. Bu halda ixrac məhsullarının satışının mühasibat uçotu 204-12 “Ölkədaxili yollarda olan ixrac məhsulları”, 204-13 “Ölkənin sərhədyanı məntəqələrində, limanlarında olan ixrac məhsulları”, 204-14 “Xarici ölkələrin yollarında olan ixrac məhsulları” və 204-15 “Xarici ölkələrdə anbarlarda, emalda və komissiyada olan ixrac məhsulları” hesablarından istifadə olunmadan aparılır, yəni həmin əməliyyatların uçotunun qeyd edilən hesablarda aparılmasına ehtiyac qalmır. Belə olan halda 204-11 nömrəli “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən məhsullar” subhesabından satılmış məhsulun maya dəyəri (uçot qiyməti) bilavasitə 701-11 “Satılmış ixrac məhsullarının (mallarının) maya dəyəri” subhesabına silinəcəkdir.

Alıcıların ünvanına yüklənmiş ixrac məhsullarının dəyərinin ödənilməsi satıcı (ixracatçı) tərəfindən təqdim edilmiş hesablaşma sənədləri əsasında həyata keçirilir. Bu zaman malın dəyərinin ödənilməsi üçün göndərilmiş ixrac məhsullarının (mallarının) dəyərinin ödənilməsi üçün hesablaşma sənədlərini Bank vasitəsilə malalana (xarici alıcıya) göndərir. Bu zaman hesabnamənin təqdim olunduğu tarixə hesabnamədə göstərilən və ixracatçı tərəfindən ödəniləcək xarici valyuta Mərkəzi Bankın mövcud məzənnəsi ilə manata çevrilməklə uçotda əks etdirilir.

Xarici alıcı tərəfindən vəsait daxil olduqda ixrac məhsulunun satışından daxil olan vəsait Mərkəzi Bankın daxil olduğu tarixə mövcud məzənnə kursu ilə manata çevrilməklə uçota alınır. Bu zaman xarici valyuta kursunun dəyişməsi ilə bağlı müsbət və ya mənfi məzənnə fərqləri yarana bilər ki, onlar uçotda öz əksini tapmalıdır. Qeyd edilən həmin məzənnə fərqlərinin uçotda əks etdirilməsi üçün

611 “Sair əməliyyat gəlirləri – XİF” və ya 731 “Sair əməliyyat xərcləri – XİF” hesablarından istifadə olunur.

İxrac olunan məhsul satışından kommersiya təşkilatları mənfəət və ya zərər əldə edə bilirlər ki, nəticədən asılı olaraq 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə mənfəət (zərər) – XİF” hesabına silinir.

Yuxarıda qeyd edilənlərin əvvəldə verilmiş şərti misalın rəqəmləri əsasında uçotda əks etdirilməsi məqsədi ilə 4 saylı cədvələ nəzər yetirək.

Cədvəl № 4

İxrac məhsulu satışından maliyyə nəticələrinin müəyyən edilməsi üzrə mühasibat yazılışları

Əməl. № si	Əməliyyatın məzmunu	Məbləğ Dollar / Manat	Müxabirləşmə	
			DT	KT
1.	Alıcılara göndərilmiş ixrac məhsulunun dəyərinin ödənilməsi üçün hesablaşma sənədləri təqdim edilmişdir (gəlirin tanınması tarixinə dolların məzənnəsi 1 \$ = 0.80 man.)	65.000/52.000	211-11	601-11
2.	Məhsulun uçot qiyməti (maya dəyəri) silinmişdir. (satışın maya dəyərinə)	-/25.000	701-11	204-11
3.	Satılmış məhsulun maya dəyəri satışdan gəlirə silinmişdir.	-/25.000	601-11	701-11
4.	İxracatçı-satıcının ixrac məhsulunun satışından vəsait daxil olmuşdur (valyutanın daxil olduğu tarixə dolların nəzənnəsi 1 \$ = 0.90 man) Məzənnə fərqi	65.000/58.500 - / 6500	223-11 211-11	211-11 611-80
5.	İxrac məhsullarının satışından əldə edilən mənfəət silinmişdir. (52.000 – 25.000 = 27.000)	- / 27.000	601-11	801-00

Kommersiya təşkilatları ixrac mallarını özləri istehsal edib və ya digər malsatanlardan almaqla sata bilirlər. Deməli bir sıra firmalar və şirkətlər ixrac üçün malları satın alır. Həmin maların əldə edilməsi və satışının uçotu sxemi bir cəhətdən məhsulların ixracının uçotuna oxşardır. Yəni, malların yüklənilib göndərilməsi, satışının və kommersiya xərclərinin uçotu demək olar ki, məhsullarını yüklənilib göndərilməsinin, satışının uçotu və satışla əlaqədar

kommersiya xərclərinin uçotundan bir o qədər də fərqlənmiş. Bu zaman mövcud olan əsas fərq ondan ibarətdir ki, malların ixracının uçotunun aparılması üçün hesablarda planında 205-00 sayılı “Mallar – XİF” hesabı nəzərdə tutulmuşdur. İxrac olunan malların hərəkəti barədə geniş informasiya əldə etmək və onlara nəzarəti həyata keçirmək üçün həmin hesaba 205-10 – 205-15 nömrəli müvafiq subhesablarda nəzərdə tutulmuşdur.

İxrac üçün daxili malsatan və podratçılardan mallar əldə edildikdən sonra anbarlarda yerləşdirilir ki, bu zaman uçotda aşağıdakı mühasibat yazılışı rəsmiyyətə salınır:

DT 205-10 “Müəssisənin (təşkilatın) anbarında olan ixrac malları” hesabı

KT 531-10 “Daxili malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

Bundan sonra alınmış malların ixracı üzrə növbəti yazılışlar malların ixracı zamanı tərtib edilən yazılışlarla eynidir. Əgər alınmış malların ixracı alıcılara birbaşa göndərilirsə, göndərilmiş ixrac malları maya dəyəri və yaxud uçot qiyməti ilə aşağıdakı yazılışla uçotda əks etdirilir:

DT 205-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac malları”

KT 205-10 “Müəssisənin (təşkilatın) anbarında olan ixrac malları” hesabı

İxrac malları üzrə kommersiya xərclərinin uçotda əks etdirilmə qaydası malların ixracında olanla eynidir. Ona görə də həmin yazılışların təkrar verilməsi məqsədəuyğun deyil.

Bildiyimiz kimi ixrac malları da ixrac məhsulları kimi xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa və ya onların yollardakı hərəkətini uçota almaqla (mərhələli) göndərilə bilər. Belə olan halda həmin malların yollarda və məntəqələrdə (ölkə daxilində və xarici ölkədəki) hərəkətini və onlara nəzarəti həyata keçirmək üçün 205 “Mallar- XİF” hesabının müvafiq subhesablarında uçota alınır.

Birbaşa göndərilməyən ixrac malları 205-00 nömrəli “Mallar” hesabının müvafiq subhesablarında uçota alınmalıdır. Birbaşa alıcılara göndərilməyən malların hərəkətinin uçotda əks etdirilməsi qaydası aşağıdakı yazılışlarla rəsmiyyətə salınır.

a) Malların xarici alıcılara yüklənməsi və daxili yollarda hərəkəti zamanı

DT 205-12 “Ölkədaxili yollarda olan ixrac malları” hesabı

KT 205-10 “Müəssisənin (təşkilatın) anbarında olan ixrac malları” hesabı

b) Mallar ölkədaxilindəki liman yaxud sərhədyanı məntəqəyə gətirildikdə

DT 205-13 “Ölkənin sərhədyanı məntəqələrində, limanlarında olan ixrac malları” hesabı

KT 205-12 “Ölkədaxili yollarda olan ixrac malları” hesabı

c) Mallar ixracatçının ölkəsindəki limandan yaxud sərhədyanı məntəqədən yüklənib göndərildikdə

DT 205-14 “Xarici ölkələrin yollarında olan ixrac malları” hesabı

KT 205-13 “Ölkənin sərhədyanı məntəqələrində, limanlarında olan ixrac malları” hesabı

d) Alıcının ölkəsindəki təyinat məntəqəsinə gətirilmiş və anbarlarda, emalda, komissiyada olan ixrac malları yüklənib göndərildikdə

DT 205-15 “Xarici ölkələrdə anbarlarda, emalda və komissiyada olan ixrac malları” hesabı

KT 205-14 “Xarici ölkələrin yollarında olan ixrac malları” hesabı

Qalan bütün yazılışlar birbaşa məhsulların göndərilməsi zamanı tərtib edilən mühasibat yazılışları ilə tamamilə eynidir, lakin 204 “Hazır məhsul” hesabı əvəzinə 205 “Mallar” hesabından istifadə edilir.

Ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı onların alıcı və sifarişçiləri ilə hesablaşmalarının uçotu avans ödənişləri edilməklə, kommersiya krediti təqdim edilməklə, onların xaricdəki konsiqnasiya anbarlarından satılması yolu ilə həyata keçirilə bilər.

İlk əvvəl avans ödənişləri şəraitində ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi və ona görə alıcılarla hesablaşmaların uçotu qaydasını nəzərdən keçirək.

Malların ixrac olunması zamanı avans ödənişləri (alıcılardan əvvəlcədən daxil olmuş pul vəsaitləri) malların kontrakt dəyərinin müəyyən hissəsi məbləğində idxalçı tərəfindən ixracatçıya verilən kredit formasıdır. Xarici alıcı və sifarişçilərdən alınmış avansların uçotunu aparmaq üçün hesablar planında 543-00 “Alınmış qısamüddətli avanslar” –XİF” adlı sintetik hesab nəzərdə tutulmuşdur.

Avans ödənişləri edilməklə ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı malların hərəkətinin uçotu pul vəsaitlərinin daxil olması yolu ilə (yəni pulun Bank Hesablarına daxil olması) malgöndərilməsi zaman apanlan uçot qaydasında həyata keçirilir. Mövcud olan (xüsusiyyətlər) xarici malalanlarla hesabaşmaların uçotu zamanı yaranır. Qeyd edilən hesablaşmalar zamanı əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi qaydasını nəzərdə keçirək.

1. Xarici malalardan ixrac məhsullarının dəyərinin ödənilməsi məqsədilə avans daxil olan zaman

DT 223-11 “Xarici valyuta ilə ölkə daxilində olan bank hesabları” hesabı
yaxud

DT 223-12 “Xarici valyuta ilə xaricdə olan bank hesabları” hesabı

KT 543-10 “Xarici malalanlardan alınmış qısamüddətli avanslar” hesabı

2. İxrac üçün nəzərdə tutulan məhsul və alınmış mallar anbara daxil olduqda və faktiki maya dəyəri ilə mədaxil edildikdə:

DT 204-10 “Malsatanın anbarında olan ixrac məhsulları” hesabı, yaxud

KT 202-00 “İstehsalat məsrəfləri” hesabı, yaxud

DT 205-10 “Müəssisənin (təşkilatın) anbarında olan ixrac malları” hesabı

KT 531-10 “Daxili malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”
hesabı

3. İxrac məhsulları (malları) xarici malalanlara birbaşa göndərildikdə:

DT 204-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac məhsulları”
hesabı, yaxud

DT 205-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac malları”
hesabı

KT 204-10 “Malsatanların anbarında olan ixrac məhsulları” hesabı ,yaxud

KT 205-10 “Müəssisənin (təşkilatın) anbarında olan ixrac malları” hesabı

4. İxrac məhsulları (malları) üzrə çəkilmiş kommersion xərcləri uçotda əks etdirildikdə:

a) milli valyuta ilə:

DT 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersion xərcləri”

hesabı

KT 545-10 “XİF üzrə milli valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı

b) xarici valyuta ilə:

DT 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersion xərcləri –
xarici valyuta ilə” hesabı

KT 545-11 “XİF üzrə xarici valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı

5. Gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı çəkilmiş ixrac malları üzrə gömrük rüsumları əks etdirildikdə:

a) milli valyuta ilə:

DT 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersion xərcləri” hesabı

KT 521-12 “İxrac üzrə gömrük rüsumları – milli valyuta ilə” hesabı

b) xarici valyuta ilə:

DT 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersion xərcləri –
xarici valyuta ilə” hesabı

KT 521-13 “İxrac üzrə gömrük rüsumları – xarici valyuta ilə” hesabı

6. İxrac mallarının satışı ilə əlaqədar gömrük yığımları əks etdirildikdə:

a) milli valyuta ilə:

DT 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersion xərcləri”
hesabı

KT 545-10 “XİF üzrə milli valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı

b) xarici valyuta ilə:

DT 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersion xərcləri”
hesabı

KT 545-11 “XİF üzrə xarici valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı

7. İxrac məhsulları (malları) alanlara göndərilmiş məhsulların (malların) dəyərinin ödənilməsi üçün hesablaşma sənədləri göndərildikdə (hesab kontraktın dəyərinin tam məbləğinə yazıldıqda):

DT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin
qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı

KT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı

8. Hesablaşmalar zamanı alıcı və sifarişçilərdən əvvəlcədən alınmış avans nəzərə alındıqda:

DT 543-10 "Xarici malalanlardan alınmış qısamüddətli avanslar" hesabı

KT 211-11 "İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin

qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə" hesabı

9. Hesablaşmalar zamanı yaranan məzənnə fərqləri uçotda əks etdirildikdə:

a) müsbət məzənnə fərqinə

DT 543-10 "Xarici malalanlardan alınmış qısamüddətli avanslar" hesabı

KT 611-80 "Sair xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlar üzrə məzənnə

fərqlərindən gəlirlər" hesabı

b) mənfi məzənnə fərqinə

DT 731-80 "Xarici iqtisadi fəaliyyət ilə bağlı məzənnə fərqləri üzrə xərclər"

hesabı

KT 543-10 "Xarici malalanlardan alınmış qısamüddətli avanslar" hesabı

10. Satılmış məhsulların (malların) faktiki maya dəyəri silindikdə:

DT 701-11 "Satılmış ixrac məhsullarının (mallarının) dəyəri" hesabı

KT 204-11 "Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac məhsulları"

hesabı, yaxud

KT 205-11 "Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac malları"

hesabı

11. Satılmış məhsulun (malların) satış maya dəyəri satışdan gəlirə silindikdə:

DT 601-11 "İxrac məhsullarının (mallarının) satışı" hesabı

KT 701-11 "Satılmış ixrac məhsullarının (mallarının) dəyəri" hesabı

12. İxrac məhsullarının (mallarının) satışından qalan pul vəsaitləri Bank

Hesablaşma hesablarına daxil olduqda:

DT 223-11 "Xarici valyuta ilə ölkə daxilində olan bank hesabları" hesabı,

yaxud

DT 223-12 "Xarici valyuta ilə xaricdə olan bank hesabları" hesabı

KT 211-11 "İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin

qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə" hesabı

13.İxrac məhsullarının (mallarının) satışından nəticə maliyyə nəticələrinə aid edildikdə:

a) mənfəət əldə edildikdə

DT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı

KT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər)” hesabı

b) zərər əldə edildikdə

DT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər)” hesabı

KT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı

14.Satılmış ixrac məhsulları (mallarına) çəkilmiş kommersiya xərcləri silindikdə :

a) milli valyuta ilə

DT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) “ hesabı

KT 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri –
manatla” hesabı

b) ixrac məhsulları(malları) üzrə xarici valyuta ilə çəkilmiş kommersiya
xərcləri

DT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) “ hesabı

KT 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri –xarici
valyuta ilə” hesabı

İxrac məhsulları (mallarının) satışının mühüm formalarından biri də kommersiya krediti təqdim edilməklə həyata keçirilməsidir. Kommersiya krediti şəraitində ixrac məhsulları (malları) satışının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, göndərilmiş məhsulun (malın) dəyərini ödənilməsinə ixracatçı təşkilat tərəfindən möhlət verilir.Bu zaman kommersiya krediti hüququnu verən tərəf ixrac məhsullarının satıcısı,kommersiya krediti hüququnu alan tərəf isə xarici malalan (idxalatçı) olur.

Kommersiya kreditinin verilməsi kontraktın şərtləri ilə tənzimlənir və nəzərdə tutulan qaydada rəsmiyyətə salınmalıdır. Qeyd edilən formada ixrac məhsulunun (malların) hərəkətinin uçotu adi qaydada aparılır, fərqli cəhətlər isə xarici malalanlarla hesablaşmaların uçotu zamanı yaranır.

Bir qayda olaraq kommersiya krediti göndərilən ixrac məhsulunun(malının) tam kontrakt dəyərində deyil, onun müəyyən hissəsi məbləğində verilir.

Qeyd edilənləri konkret rəqəmlər və misal əsasında nəzərdən keçirək. Xarici malalanlara (idxalçılara) satış məqsədi ilə göndərilən ixrac məhsullarının kontrakt dəyəri 100.000 ABŞ dolları təşkil edir. Kommersiya kreditinin şərtlərinə əsasən həmin məbləğin 50 faizi, yəni 50.000 dollar nağd qaydada ödənilir ,kontraktın dəyərini 50 faizi, yəni 50.000 dollar isə 12 aylıq möhlət verilməklə ödənilir və bu zaman malsatana onun verilmiş kommersiya kreditinin 10 %-i həcmində faiz hesablanır. Məhsulun (malın) göndərilməsi birbaşa həyata keçirilir. Bu əməliyyat uçotda aşağıdakı kimi əks etdiriləcək:

1. Satılması nəzərdə tutulan ixrac məhsulları (malı) anbara faktiki maya dəyəri ilə daxil olduqda:

DT 204-10 “Malsatanların anbarında olan ixrac məhsulları” hesabı , yaxud

DT 205-10 “Müəssisənin (təşkilatın) anbarında olan ixrac malları” hesabı -
45.000 manat

KT 202-00 “İstehsalat məsrəfləri” hesabı ,yaxud

KT 531-10 “Daxili malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”
hesabı -45.000 manat

2. İxrac məhsulları (malları) kontraktın şərtlərinə əsasən xarici malalana birbaşa göndərildikdə:

DT 204-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac məhsulları”
hesabı, yaxud

DT 205-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac malları” hesabı-
45.000 manat

KT 204-10 “Malsatanın anbarında olan ixrac məhsulları” hesabı ,yaxud

KT 205-10 “Müəssisənin (təşkilatın) anbarında olan ixrac malları” hesabı –
45.000 manat

3. Göndərilmiş ixrac məhsulları (malları) üzrə kommersiya xərcləri uçotda əks etdirildikdə:

a) milli valyuta ilə

DT 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri – manatla” hesabı -4000 man.

KT 545-10 “XİF üzrə milli valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı – 4000 man.

b) xarici valyuta ilə

DT 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri –xarici valyuta ilə” hesabı -2.000 dollar/1500 manat

KT 545-11 “XİF üzrə xarici valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı – 2.000 dollar/1500 manat

4. İxrac məhsulları (malları) üzrə gömrük rüsumları uçotda əks etdirilən zaman:

a) milli valyuta ilə

DT 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri – manatla” hesabı -2000 manat

KT 521-12 “İxrac üzrə gömrük rüsumları – milli valyuta ilə” hesabı -2000 manat

b) xarici valyuta ilə

DT 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri –xarici valyuta ilə” hesabı -3000 dollar/2400 manat

KT 521-13 “İxrac üzrə gömrük rüsumları – xarici valyuta ilə” hesabı -3000 dollar/2400 manat

5. Xarici ixrac məhsulu (malı) alana alınmış məhsulun dəyərini ödəmək üçün hesablaşma sənədləri təqdim edildikdə:

DT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı – 50.000 dollar/40.000 manat

DT 211-23 “Alınmış veksellər (trattalar) üzrə qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı- 50.000 dollar/40.000 manat

DT 211-23 “Alınmış veksellər (trattalar) üzrə qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı- - 5.000 dollar/4.000 manat (50.000 dollar kreditin 10 %-i)

KT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı-100.000
dollar/80.000 manat

KT 611-90 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə sair əməliyyat gəlirləri” hesabı
, yaxud

KT 631-11 “İxrac əməliyyatları üzrə xarici valyuta ilə faiz gəlirləri” hesabı
-5.000 dollar/4.000 manat

Bu yazılış üçün əsas alıcılara hesablaşma üçün təqdim olunan hesab-fakturadır (invoysdur). Beləliklə, 211-11 subhesabda kontraktın nağd qaydada ödənilməli olan məbləği, 211-23 nömrəli subhesabda isə kontraktın veksellə ödəniləcək qalan məbləği və kommersion krediti üzrə hesablanmış faiz məbləği öz əksini tapacaqdır. 601- 11 nömrəli subhesabda satışdan alınan gəlir, 611-90 (631-11) nömrəli subhesabda isə kommersion krediti üzrə hesablanmış faiz gəliri əks etdiriləcəkdir.

1. Xarici alıcılara satılmış məhsulun (malların) faktiki maya dəyəri silindikdə:

DT 701-11 “Satılmış ixrac məhsullarının (mallarının) dəyəri” hesabı -45.000
manat.

KT 204-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac məhsulları”
hesabı, yaxud

KT 205-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac malları” hesabı
-45.000 manat

2. Satılmış məhsulun (malların) satış maya dəyəri satışdan gəlirə silindikdə:

DT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı -45.000 man.

KT 701-11 “Satılmış ixrac məhsullarının (mallarının) dəyəri” hesabı -45.000

3. İxrac məhsulunun (malının) satışından mənfəət əldə olunduqda:

DT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı -35.000 man

KT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) “ hesabı -
35.0 man

4. Kommersion krediti üzrə faiz gəliri mənfəətə silindikdə:

DT 611-90 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə sair əməliyyat gəlirləri” hesabı -4000
man

KT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) “ hesabı -
4000 man

5. Xarici malalardan məhsulun (malın) kontrakt dəyərini 50 %-i (50.000 dol)
daxil olduqda (məzənnə 1 dol = 0.85 man):

DT 223-11 “Xarici valyuta ilə ölkə daxilində olan bank hesabları” hesabı,
yaxud

DT 223-12 “Xarici valyuta ilə xaricdə olan bank hesabları” hesabı -50.000
dol /42.500 man

KT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin
qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı -50.000
dol/42.500 man

6. Yaranan məzənnə fərqi əks etdirildikdə:

DT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin
qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı -2500 man

KT 611-80 “Sair xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlar üzrə məzənnə
fərqlərindən gəlirlər” hesabı -2500 man

7. Möhlət müddəti başa çatdıqdan sonra kommersion krediti ilə satılmış məhsulun
(malın) veksəl (tratta) üzrə məbləği (faiz də daxil olmaqla) müəssisənin bankdakı
hesabına daxil olmuşdur (məzənnə 1 dol = 0.90 man).

DT 223-11 “Xarici valyuta ilə ölkə daxilində olan bank hesabları” hesabı ,yaxud

DT 223-12 “Xarici valyuta ilə xaricdə olan bank hesabları” hesabı -55.000
dol/49.500 man

KT 211-23 Alınmış veksellər (trattalar) üzrə qısamüddətli debitor borcları –
xarici valyuta ilə” hesabı -50.000 dol/45.000 man

KT 211-23 Alınmış veksellər (trattalar) üzrə qısamüddətli debitor borcları –
xarici valyuta ilə” hesabı -5.000 dol/4500 man

8. Yaranan məzənnə fərqi əks etdirildikdə:

DT 211-23 Alınmış veksellər (trattalar) üzrə qısamüddətli debitor borcları –
xarici valyuta ilə” hesabı -5.500 man

KT 611-80 “Sair xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlar üzrə məzənnə

fərqlərindən gəlirlər” hesabı -5.500 man

9. Kommersiya xərcləri silindikdə :

a) Milli valyuta ilə

DT 801-00 - 6.000 man

KT 711-10 - 6.000 man

b) Xarici valyuta ilə

DT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) “ hesabı -
5.000 dol/ 3900 man

KT 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri –xarici
valyuta ilə” hesabı -5.000 dol/ 3900 man

İxrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi vasitəçilər vasitəsilə də (dolayı metodla) həyata keçirilə bilər.XİF-də vasitəçilər kimi ixtisaslaşdırılmış xarici ticarət firmaları çıxış edə bilərlər. Xarici ticarət fəaliyyəti zamanı dünya təcrübəsində olduğu kimi Azərbaycanda da xarici fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat subyektləri ixrac əməliyyatları həyata keçirən zaman tez-tez vasitəçi firmaların xidmətlərinə müraciət edirlər. Bu, bir çox müəssisənin xarici bazarda gömrük qaydalarını və xarici ölkələrin qanunvericiliyini tam bilməməsindən, dil bilikləri olan mütəxəssislərin mövcud olmamasından irəli gəlir, eyni zamanda ticarət danışıqlarının aparılması və xarici ticarət müqaviləsi hazırlanması zamanı tələb olunan təcrübənin olmaması xarici ticarətdə vasitəçi təşkilatların köməyindən istifadə etməyi müəssisə üçün gərəkli edir.

Beynəlxalq ticarət fəaliyyəti həyata keçirilərkən vasitəçi-ticarət əməliyyatları mühüm yer tuturlar. Bu əməliyyatlarda daha çox malların alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar yer tutur ki, bu alqı-satqı prosesi , ixracatçının tapşırığı üzrə vasitəçi tərəfindən hər iki tərəf arasında bağlanmış müqavilə əsasında aparılır.

İxrac məhsullarının (mallarının) vasitəçilər vasitəsilə satışı zamanı vasitəçi firma ilə ixrac məhsullarını (mallarını) satan arasında komissiya müqaviləsi imzalanır və ona əsasən vasitəçi mükafat müqaviləsində satıcı müəssisənin tapşırığı ilə xarici firma ilə kontrakt bağlamağı və bu kontraktın reallaşması üçün müəyyən öhdəlik götürür.

Vasitəçinin xarici firma ilə bağladığı kontraktın şərtləri komissiya müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olmalıdır. Məhsulun (malın) mülkiyyətçisinin dəyişməsinə nəzərdə tutan mal göndərilməsi müqaviləsindən fərqli olaraq komissiya müqaviləsində məhsul (mal) üzrəndə mülkiyyət hüququ malsatandan vasitəçiyə keçmir. Malsatan ixrac etdiyi məhsul (mal) əzərində mülkiyyət hüququnu xarici malalana keçənə qədər saxlayır. Müqavilənin şərtlərinə əsasən vasitəçi isə yalnız komissiya müqaviləsində nəzərdə tutulan xidmətləri malsatana göstərir və göstərdiyi həmin xidmətin əvəzində komissiyon mükafatlar alır.

Vasitəçi təşkilatların vasitəsilə həyata keçirilən ixrac əməliyyatları və onların alıcıları ilə hesablaşmaların uçotu həm vasitəçi təşkilatlarda, həm də malsatanlarda aparılır.

Vasitəçi firma özündə xarici malalanla və malsatanla hesablaşmaların uçotunu aparır, malsatan ixracatçı müəssisə isə özünün uçotunda məhsulun (malın) yüklənib göndərilməsini və vasitəçilərlə hesablaşmaları sintetik uçotda əks etdirir.

Əvvəlcə qeyd edilən əməliyyatların vasitəçi firmalarda mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydasını nəzərdən keçirək:

- a) Malsatandan ixrac üçün yüklənib göndərilmiş məhsullar (mallar) üzrə mal sənədlərini və hesabı alandan sonra vasitəçi onu aksept edir və eyni zamanda xarici malalana hesab-faktura göndərir:

DT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı

KT 531-10 “Daxili malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı

- b) Vasitəçi firma xarici valyuta ilə kommersion xərclərini ödədikdə:

DT 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersion xərcləri – xarici valyuta ilə” hesabı

KT 223-11 “Xarici valyuta ilə ölkə daxilində olan bank hesabları” hesabı

- c) İxrac məhsullarının (malının) satışından pul gəlirləri vasitəçinin ölkə daxilində olan bankındakı hesabına daxil olması zamanı:

DT 223-11 “Xarici valyuta ilə ölkə daxilində olan bank hesabları” hesabı

- KT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı
- d) Yaranan mənfi məzənnə fərqi uçotda əks etdirildikdə
- DT 731-80 “Xarici iqtisadi fəaliyyət ilə bağlı məzənnə fərqləri üzrə xərclər” hesabı
- KT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı
- e) Kommersiya xərcləri məbləğində vasitəçinin malsatana (ixracatçıya) olan borcu azaldıldıqda:
- DT 531-10 “Daxili malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı
- KT 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri –xarici valyuta ilə” hesabı
- f) Vasitəçiyə komisiya məbləği (kontraktın 12 %-i həcmində) hesablandıqda bu uçotda vasitəçinin gəliri kimi əks etdirilir,eyni zamanda həmin məbləğ qədər malsatana olan borc azaldılır.
- DT 531-10 “Daxili malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı
- KT 601-23 “Ölkə daxilində xidmətlərin göstərilməsi üzrə gəlirlər” hesabı
- g) Vasitəçinin göstərirdiyi xidmətdən əldə olunan gəliri maliyyə nəticələrinə silindikdə:
- DT 601-23 “Ölkə daxilində xidmətlərin göstərilməsi üzrə gəlirlər” hesabı
- KT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər)” hesabı
- h) Vasitəçinin bankdakı ölkədaxilində olan xarici valyuta hesabından malsatana olan borc ödənildikdə
- DT 531-10 “Daxili malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları” hesabı
- KT 223-11 “Xarici valyuta ilə ölkə daxilində olan bank hesabları” hesabı
- i) Vasitəçi üçün yaranan mənfi məzənnə fərqi üçün
- DT 731-80 “Xarici iqtisadi fəaliyyət ilə bağlı məzənnə fərqləri üzrə xərclər”

hesabı

KT 531-10 “Daxili malsatan və podratçılara qısamüddətli kreditor borcları”

hesabı

Qeyd etdik ki, vasitəçilər vasitəsilə həyata keçirilən ixrac məhsullarının satışı üzrə əməliyyatların uçotu eyni zamanda malsatan (ixracatçı) təşkilatlarda da uçotda əks etdirilir. Həmin əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi qaydasını nəzərdən keçirək.

Qeyd edilən həmin əməliyyatların uçotu malsatan (ixracatçı) müəssisənin mühasibatlığında aşağıdakı yazılışlarla əks etdirilir:

1. Kontraktın şərtlərinə uyğun olaraq məhsulun (malın) dəsti yüklənib birbaşa xarici alıcının ünvanına göndərildikdə (məhsulun (malın) maya dəyəri ilə) :

DT 204-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac məhsulları”
hesabı, yaxud

DT 205-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac malları”
hesabı

KT 204-10 “Malsatanların anbarında olan ixrac məhsulları” hesabı, yaxud

KT 205-10 “Müəssisənin (təşkilatın) anbarında olan ixrac malları” hesabı

2. Milli valyuta ilə kommersiya xərclərinin ödənilməsi uçotda əks etdirildikdə:

DT 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri –
manatla” hesabı

KT 223-10 “XİF üzrə milli valyuta ilə bank hesabları” hesabı

3. Yüklənmiş ixrac məhsuluna görə malsatan (ixracatçı) tərəfindən vasitəçiyə hesab yazılıb onun ünvanına göndərildikdə:

DT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin
qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı

KT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı

4. İxrac məhsullarının satışından pul gəlirləri daxil olan zaman:

DT 223-11 “Xarici valyuta ilə ölkə daxilində olan bank hesabları” hesabı

KT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin
qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı

5. Yaranan mənfi məzənnə fərqi uçotda əks etdirildikdə:

- məzənnə fərqi müsbət olduqda:

DT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı

KT 611-80 “Sair xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlar üzrə məzənnə fərqlərindən gəlirlər” hesabı

- mənfi məzənnə fərqi uçotda əks etdirildikdə:

DT 731-80 “Xarici iqtisadi fəaliyyət ilə bağlı məzənnə fərqləri üzrə xərclər” hesabı

KT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı

6. Satılmış məhsulun (malın) faktiki maya dəyəri silindikdə:

DT 701-11 “Satılmış ixrac məhsullarının (mallarının) dəyəri” hesabı

KT 204-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac məhsulları”

7. Satılmış məhsulun (malın) satış maya dəyəri satışdan gəlirə silindikdə:

DT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı

KT 701-11 “Satılmış ixrac məhsullarının (mallarının) dəyəri” hesabı

8. İxrac məhsullarının satışından olan maliyyə nəticələri müəyyən edildikdə və təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi nəticələrinə aid edildikdə:

DT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı

KT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər)” hesabı

2.3. Barter əməliyyatları üzrə hesablaşmaların uçotu

Hazırkı iqtisadi şəraitdə müəssisələrin apardıqları iqtisadi siyasətlərindən və eləcə də iqtisadi vəziyyətlərindən asılı olaraq ixrac əməliyyatlarının birbaşa özləri, vasitəçi təşkilatların köməyi ilə və ya barter şəklində həyata keçirilməsi qarşısında seçim etməli olurlar.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələrin kifayət qədər valyuta vəsaitləri olmadığı halda, onlar başqa hesablaşma formaları axtarırlar. Bunlar arasında ən geniş yayılanı - mal mübadiləsi (barter əməliyyatları) əməliyyatlarıdır.

Barter sazişi - hesablaşması valyutasız formaya əsaslanan ancaq vahid müqavilə (kontrakt) ilə rəsmiyyətə salınan və mal mübadiləsi qiymətləndirilən və balanslaşdırılan mal mübadiləsi sazişidir.

Mal mübadiləsi üzrə saziş, hesablaşması pul formasında aprılmayan mal mübadiləsini özündə əks etdirir. Bü cür hallarda valyuta heç bir müstəqil əhəmiyyətə malik olmur, ancaq bu əməliyyata dair bağlanmış kontrakta əsasən ciddi müəyyən olunmuş miqdarda qarşılıqlı mal tədarükü yerinə yetirilir. Barter qarşılıqlı ticarətidir elə bir növüdür ki, bu zaman malların mübadiləsi prosesi baş verir. Belə ki, barter əməliyyatı zamanı mallara (işlərə, xidmətlərə) görə ödənilməli olan borcun əvəzində onun dəyərinə bərabər əmtəə və ya malın qarşılıqlı əvəz olunması baş tutur. Daha sadə dillə desək, barter əməliyyatını əmtəə mübadiləsi kimi ifadə edə bilərik.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin XXXI fəslində barter “dəyişdirmə” termini kimi qəbul edilir. Mülki Məcəllənin 662.1 maddəsinə görə dəyişdirmə (barter) – müqaviləyə əsasən tərəflər arasında baş verən əməliyyatdır.

Barter müqaviləsinə alqı-satqı barəsində göstərişlər müvafiq şəkildə tətbiq olunur. MM-nin 663.1 maddəsinə əsasən əgər dəyişdirmə (barter) müqaviləsindən digər qayda irəli gəlməzsə, dəyişdiriləcək mal və məhsullar bərabərqiymətli hesab olunur. Qeyd olunur ki, onların verilməsilə və qəbul edilməsilə bağlı xərcləri müvafiq öhdəlikləri daşıyan tərəflər çəkir.

MM-nin 665-ci maddəsinə görə dəyişdirilməsi həyata keçirilən mallara olan mülkiyyət hüququ – barter müqaviləsi üzrə alıcı kimi göstərilən tərəflərə -hər iki tərəfin də müqavilə şərtlərindəki öhdəliklərinə əməl etdikdən sonra eyni zamanda keçir. Ancaq dəyişdirmə müqaviləsində digər şərtlər də nəzərdə tutula bilər.

Xarici ticarətdə barter (dəyişdirmə) sövdələşməsi dedikdə pul vəsaitlərindən və digər tədiyyə vasitələrindən istifadə etmədən dəyərinə görə ekvivalent olan

malların, işlərin, xidmətlərin, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin mübadiləsi başa düşülür.

Barter əməliyyatları digər ixrac əməliyyatlarında olduğu kimi birbaşa müqavilə üzrə rezident və qeyri-rezident müəssisələr arasında, yaxud da vasitəçinin cəlb edilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Barter əməliyyatlarını fərqləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

- saziş ancaq bir müqavilə (kontrakt) ilə bağlanır;
- idxal və ixrac olunan malların müqavilə dəyəri balanslaşdırılır;
- hər iki tərəf eyni zamanda həm ixracatçı, həm də idxalçı qismində çıxış edir;
- mal göndərişləri həcmi tərəflər arasında bir-birinə göndərilən hesab-fakturalarda göstərilən məbləğlər əsasında tənzimlənir. Bu məbləğ müqavilədə razılaşdırılmış şərtlər daxilində sənədlərlə təsdiq olunmalıdır;
- müqavilə iştirakçıları arasında qarşılıqlı ödənişlər baş vermir.

Beləliklə, barter əməliyyatlarını fərqləndirən əsas cəhət, onun iştirakçıları tərəfindən bir əmlakın və ya xidmətin ekvivalent dəyerdə başqası ilə dəyişdirilməsindən ibarətdir. Ona görə də barter əməliyyatlarının uçotunun təşkili, müqavilə şərtlərinin razılaşdırılması amillərindən də asılıdır. Bu əməliyyatlarda hər iki tərəf həm malların satıcısı kimi onu təqdim etmək, həm də alıcı kimi onu qəbul etmək öhdəliyi ilə çıxış edirlər.

Birbaşa mal mübadiləsini nəzərdə tutan əməliyyatlarda valyuta əməliyyatları üzrə hesablaşmalar aparılmadığı üçün, valyuta əməliyyatlarının uçotunun aparılmasına da ehtiyac qalmır. Ona görə də mühasibat uçotunda barter əməliyyatlarının uçotunun düzgün qurulması üçün, bunun birbaşa mal mübadiləsi, yaxud qarşılıqlı mal alınması şəklində aparıldığını dəqiq müəyyən etmək tələb olunur. Qarşılıqlı mal alınması şəklində aparılan əməliyyatlar barter əməliyyatları sayılsa da, burada birbaşa mübadilə yoxdur, ancaq tərəflər arasında pul şəklində hesablaşmalar da aparılmır. Bu cür əməliyyatlar komissiya müqavilələri çərçivəsində aparılır.

Barter əməliyyatlarının uçotunun təşkili, hesablaşmalarda müvəkkil bankların iştirakını nəzərdə tutmur, çünki, tərəflər arasında əməliyyatlar əmtəə mübadiləsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Qeyd edildiyi kimi barter əməliyyatları zamanı sövdələşmədə iştirak edən hər bir tərəf eyni vaxtda satıcı (malsatan) və alıcı (sifarişçi) rolunda çıxış edir. Odur ki, tərəflərin bir-birinə mübadilə olunan mallar (işlər, xidmətlər) verməsi üzrə əməliyyatlar mühasibat uçotunda ixrac və idxal mal əməliyyatlarının hərəkəti kimi əks etdirilir.

Göndərilən mallar (işlər, xidmətlər) üzrə tərəflər bir-birinə hesablar(xarici iqtisadi fəaliyyətdə invoys adlanır) təqdim edir və həmin hesablara müqavilə ilə nəzərdə tutulan bütün sənədlər əlavə olunur. Sənədlər yoxlanıldıqdan və mallar, işlər və xidmətlər qəbul edildikdən sonra tərəflərin bir-birinə olan tələblərinin qarşılıqlı ödənilməsi həyata keçirilir. Qeyd edilən əməliyyatların uçotda əks etdirilməsi ardıcılığı və metodikası ilkin olaraq malların göndərilməsi və alınmasından asılı olaraq həyata keçirilir.

Barter əməliyyatları zamanı malların ixracının uçotda əks etdirilməsi qaydasını nəzərdən keçirək.

1. Barter müqaviləsinin şərtinə əsasən məhsul (mal) alıcıların ünvanına maya dəyəri ilə (uçot qiyməti) yüklənib göndərildikdə

DT 204-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac məhsulları” hesabı

KT 204-10 “Malsatanların anbarında olan ixrac məhsulları” hesabı, yaxud

DT 205-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac malları” hesabı

KT 205-10 “Müəssisənin (təşkilatın) anbarında olan ixrac malları” hesabı

2. Barter müqaviləsinin şərtlərinə əsasən rezident (ixracatçı) müəssisə tərəfindən ödənilməli olan nəqliyyat xərcləri gömrük rüsumları və gömrük yığımıları və s. uçotda əks etdirilən zaman:

a) milli valyuta ilə ödənilməli olan:

DT 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri –

manatla” hesabı

KT 545-10 “XİF üzrə milli valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı

KT 521-12 “İxrac üzrə gömrük rüsumları – milli valyuta ilə” hesabı

Qeyd edilən məbləğlər müəssisə tərəfindən ödənildikdə :

DT 545-10 “XİF üzrə milli valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı

DT 521-12 “İxrac üzrə gömrük rüsumları – milli valyuta ilə” hesabı

KT 223-10 “XİF üzrə milli valyuta ilə bank hesabları” hesabı

b) Xarici valyuta ilə ödənilməli olan:

DT 711-11 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri –xarici valyuta ilə” hesabı

KT 545-11 “XİF üzrə xarici valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı

KT 521-13 “İxrac üzrə gömrük rüsumları – xarici valyuta ilə” hesabı

Hesablanmış öhdəliklər üzrə borclar müəssisə tərəfindən ödənildikdə:

DT 545-11 “XİF üzrə xarici valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı

DT 521-13 “İxrac üzrə gömrük rüsumları – xarici valyuta ilə” hesabı

KT 223-11 “Xarici valyuta ilə ölkə daxilində olan bank hesabları” hesabı,
yaxud

KT 223-12 “Xarici valyuta ilə xaricdə olan bank hesabları” hesabı

b) Hesablanmış xərclər üzrə ödənilməli olan ƏDV milli valyuta ilə:

DT 241-00 “Əvəzləşdirilən əlavə dəyər vergisi – XİF” hesabı

KT 545-10 “XİF üzrə milli valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı

Qeyd edilən xərclərin ödənilməsi zamanı:

DT 545-10 “XİF üzrə milli valyuta ilə sair qısamüddətli öhdəliklər” hesabı

KT 223-10 “XİF üzrə milli valyuta ilə bank hesabları” hesabı

3. Barter müqaviləsi üzrə qeyri-rezident hüquqi şəxsə (xarici malalana) müvafiq sənədlər əlavə olunmaqla hesab (invoys) təqdim edildikdə:

a) Göndərilən məhsulun (malın) müqavilə qiyməti ilə dəyəri uçotda əks etdirildikdə (gəlirlərin tanınma anında məzənnə nəzərə alınmaqla dollar/manat məbləğində)

DT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin

qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı

KT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı

b) Xarici alıcılara göndərilmiş məhsulun (malın) umot qiyməti ilə dəyəri satışın mayaya dəyərinə silinən zamanı :

DT 701-11 “Satılmış ixrac məhsullarının (mallarının) dəyəri” hesabı

KT 204-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac məhsulları” hesabı , yaxud

KT 205-11 “Xarici alıcı və sifarişçilərə birbaşa göndərilən ixrac malları” hesabı

c) Xarici alıcılara yüklənmiş və satılmış məhsulun satış mayaya dəyəri satışdan gəlirə silindikdə :

DT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı” hesabı

KT 701-11 “Satılmış ixrac məhsullarının (mallarının) dəyəri” hesabı

d) Satış üzrə (barter əməliyyatları üzrə) ödənilmiş xərclər milli valyuta ilə silindikdə:

DT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) “ hesabı

KT 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri – manatla” hesabı

e) Barter əməliyyatları üzrə satış üzrə çəkilmiş xərclər xarici valyuta ilə (dol/man) silindikdə:

DT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) “ hesabı

KT 711-10 “Məhsulların (malların) ixracı üzrə kommersiya xərcləri – manatla” hesabı

Qeyd etdiyimiz kimi barter (dəyişdirmə) əməliyyatları zamanı göndərilən ixrac malı əvəzində xarici malalan təşkilat aldığı malın ekvivalenti dəyərində ixracatçıya mal göndərişini həyata keçirir ki, bu zaman həmin malların daxil olması idxal əməliyyatlarında olduğu kimi uçotda əks etdirilir.

«Qranit Go Ltd» firması tərəfindən bağlanmış müqavilələrə əsasən 21.06.2015-ci il tarixdən 21.10.2015-ci il tarixədək müvafiq olaraq 41000 \$ və 35000 \$ məbləğində iki dəfə barter əməliyyatları həyata keçirilmişdir. Birinci halda firma

tərəfindən mallar sonradan əvəzində ekvivalent dəyərində mal almaq şərtilə ixrac edilmişdir, ikinci halda isə mallar idxal edildikdən sonra ixrac əməliyyatı həyata keçirilmişdir. Qeyd edilənlərin uçotda əks etdirilməsini əyani şəkildə nəzərdən keçirmək məqsədi ilə aşağıdakı analitik cədvəli tərtib edək (bax. cədvəl № 5)

Cədvəl № 5.

Barter qaydasında əməliyyatlar üzrə hesablaşmaların uçotu cədvəli

Debet	Kredit	Məbləğ (xarici valyuta ilə)	Xarici valyutanın manatla məzənnəsi	Məbləği (min manatla)	Əməliyyatın məzmunu
Sonradan əvəzində mal almaq şərtilə maddi qiymətlilər ixrac edilmişdir					
701-11	205-11			77950,0	Barter yolu ilə ixrac olunan mal maya dəyəri ilə silinir
211-11	601-11	41000	0,80	33210,0	Müqavilə qiymətinə uyğun olaraq malalana təhvil verilir
801-00	711-10 711-11			3325,0	İxracla bağlı xərclər silinir
205-31	531-11	41000	0,80	3280,0	Əvəzində mal alımb
731-80	211-11			410,0	Məzənnə fərqi əks etdirilir
531-11	211-11	41000	0,81	33800,0	Hesablaşmalar qarşılıqlı məqbul hesab edilir
Sonradan əvəzində mal göndərmək şərtilə mal idxal edilmişdir					
205-31	531-11	35000	0,81	38350,0	Mal alımb
211-11	601-11	35000	0,80	28000,0	Əvəzində mal göndərilib
531-11	611-80			350,0	Məzənnə fərqi əks etdirilir
531-11	211-11	35000	0,80	28000,0	Hesablaşmalar qarşılıqlı məqbul hesab edilir

Barter əməliyyatları üzrə hesablaşmaların və uçotunun müasir vəziyyətinin tədqiq edilməsi ilə bu qənaətə gəlmək olar ki, hazırki iqtisadi şəraitdə respublikamızın əksər müəssisələrində maliyyə vəziyyətlərinin heç də ürəkaçan olmadığını nəzərə alsaq, xarici iqtisadi fəaliyyətdə barter əməliyyatlarına geniş yer verilməsi müəssisələr üçün ən sərfəli vavriantlardan biridir. Belə ki, müəssisələr ölkədə istehsal olunmuş malların xaricə satışını təşkil etməklə valyuta gəlirləri əldə

etməyələr də, əvəzində ekvivalent məbləğdə daxili bazarda daha çox tələbat duyulan malların idxalından, habelə, istehsalın genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi üçün yeni texnika və texnologiyaları, materialları, avadanlıqları və s. daha ucuz qiymətə almaqla mənfəət əldə etmiş olurlar.

2.4. Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşma formalarının və onların uçotunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Respublikamızın müstəqilliyi və öz fəaliyyətini bazar iqtisadiyyatının tələblərinə müvafiq qurması ona dünyanın müxtəlif ölkələrinin firma və şirkətləri ilə müxtəlif idxal- ixrac əməliyyatları aparmağa geniş yollar açmışdır. Bunu son illərdə minlərlə dövlət və özəl müəssisələrin müstəqil idxal-ixrac əməliyyatların aparması da bir daha təsdiq edir. Məhz respublikamızda xarici ticarət əməliyyatlarının bu cür sürətlə inkişafı müəssisə və təşkilatlarda onun uçotu qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifələrin ən əsasını respublika iqtisadiyyatının dirçəlməsində mühüm rol oynaya bilən ixrac əməliyyatlarının uçotunun və hesablaşma formalarının beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş qaydalara müvafiq qurulması və təkmilləşdirilməsi təşkil edir. Bu isə öz növbəsində, onların aparılma forma və üsullarından asılıdır. Mövcud qanunvericiliyə hazırda müəssisə və təşkilatlar ixrac əməliyyatlarını respublikada istehsal və emal edilmiş malların ixracı, təkrar ixrac əməliyyatları, konsiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları, müvəqqəti ixrac əməliyyatları, kreditə ixrac əməliyyatları və barter əməliyyatları formalarında həyata keçirirlər.

Qeyd edək ki, hazırda müəssisə və təşkilatlar ixrac əməliyyatları zamanı hesablaşmaların - akkreditiv, kommersiya krediti, hesab açmaqla, qabaqcadan ödəmə, inkasso hesablaşma formalarından istifadə edirlər. Lakin hazırkı iqtisadi şəraitdə müəssislərəin iqtisadi vəziyyətlərinin istənilən səviyyədə olmaması, onların maliyyə vəziyyətlərinin ixrac əməliyyatlarından əldə ediləcək valyuta gəlirlərindən birbaşa asılı olmasını, hesablaşmaların gecikməsi və vaxtında aparılmaması nəticəsində onların ağır duruma düşdüklərini nəzərə alsaq, bu hesablaşma formalarının özünün də təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulduğunu

görürük. Belə ki, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən ixrac zamanı elə hesablaşma formaları seçilməlidir ki, hesablaşmaların tez və vaxtında aparılması təmin edilmiş olsun.

Dünya təcrübəsində hesablaşmaların akkreditiv formasından daha çox istifadə olunur ki, bu hesablaşma forması da hər iki tərəf üçün sərfəli hesablaşma formasıdır. Praktikada akkreditivlərin özünün də geri çağırılan, geri çağırılmayan, təsdiq edilən, təsdiq edilməyən, bərpa olunan növləri vardır. Fikrimizcə geri çağırılmayan akkreditiv növü müəssisələr üçün hesablaşmaların ən məqbul növüdür. Belə ki, geri çağırılmayan akkreditivlə hesablaşmalar zamanı akkreditiv aplicantın, benefisiarın, emitent bankın və benefisiar bankın qabaqcadan razılığı olmadan geri alınma, ləğv edilə, yaxud dəyişdirilə bilməz. Bu zaman emitent banka nəzərdə tutulmuş sənədlər təqdim olunduqda, geri alınmayan akkreditivlərin şərtlərinə uyğun olaraq bu akkreditiv emitent bankın qəti öhdəliyini yaradır ki, bunun da nəticəsində müqavilə şərtlərinə bütünlüklə əməl etmiş ixracatçı malların dəyərinin qeyd şərtsiz ödənilməsinə təminat alır.

Hazırda müəssisə və təşkilatlar ixrac əməliyyatları zamanı hesablaşmaların qabaqcadan ödəmə forması ən sərfəli hesablaşma formasıdır. Qeyd edək ki, tədqiqat obyektini olan “Qranit Co Ltd” bu formasından istifadə edilir. Bu hesablaşma formasının ən üstün cəhətlərindən biri odur ki, bu zaman ixracatçı hələ yüklənib göndərilməmiş mallarının dəyərini qabaqcadan alır və hesablaşmaların gecikməsi və vaxtında aparılmaması, habelə digər öhdəliklərin yerinə yetirilməsi kimi problemlərlə üzləşmir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, praktikada heç də bütün müəssisələrə xarici malalanlarla bu hesablaşma formasından istifadə etmək müəssər olmur. Buna tərəfdaşların bir-birini yaxşı tanımaması, tam qarşılıqlı etimadın olmaması, və s. kimi amillər təsir göstərir. Odur ki, XİF həyata keçirən müəssisələr özləri üçün ən etibarlı tərəfdaş kimi beynəlxalq imic formalaşdırmalı, xarici partnyorlarını etimadını qazanmalıdır. Xarici malalanlarla kontraktlar bağlanarkən müəssisələr maksimum dərəcədə çalışmalıdırlar ki, hesablaşmalar qabaqcadan ödəmə formasında aparılsın. Düzdür, burada eyni zamanda ixrac

olunacaq mallara dünya bazarında tələbin hansı səviyyədə olması, malın keyfiyyəti və s. kimi amillər də böyük rol oynayır.

Dissertasiya işində mövcud hesablaşma formalarının təkmilləşdirilməsi ilə bərabər eyni zamanda xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotunun təkmilləşdirilməsi məsələləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hesablaşmaların uçotunun müasir vəziyyətinin tədqiqi zamanı bu nəticəyə gəlinmişdir ki, respublikamızın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, aparılan iqtisadi islahatlar, qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi ilə eyni zamanda mühasibat uçotu da təkmilləşdirilərək müasir tələblərə cavab verə biləcək səviyyəyə çatdırılmalıdır. Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotunun təkmilləşdirilməsi ilə xarici iqtisadi fəaliyyətə nəzarət mexanizmini də asanlaşdırmaq olar.

Ölkədaxili iqtisadi fəaliyyətdə olduğu kimi xarici ticarət əməliyyatları da bağlanmış kontraktlara (sazişlərə) əsasən həyata keçirilir. Aparılan iqtisadi araşdırmalar göstərir ki, müəssisə və təşkilatlar heç də həmişə bağlanmış müqavilələrin şərtlərinə bu və ya digər səbəblər üzündən əməl edə bilmirlər. Bu xüsusilə hazırda dünyada baş verən ictimai-siyasi və hərbi münaqişələrin, fors-major hallarının baş verməsi üzündən baş verir və nəticədə xarici malalanlara göndərilmiş malları ixracdan götürülür. Belə olan hallarda həmin əməliyyatların uçota alınması zamanı müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Bu hazırda kommersiya təşkilatlarında xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotunun hesablar planında 204 “Hazır məhsul – XİF” və 205 “Mallar – XİF” adlı hesablarda müvafiq olaraq xarici ölkələrdə liman və dəmiryol məntəqələrində olan ixracdan götürülmüş ixrac malları subhesablarını açmaqla aradan qaldırıla bilər. Bu zaman həmin hesabların tərkibində aşağıdakı subhesabları açmaq olar:

204-21 “Xarici ölkələrdə liman və dəmiryolu məntəqələrində olan ixracdan götürülmüş ixrac məhsulları”

205-23 “Xarici ölkələrdə liman və dəmiryolu məntəqələrində olan ixracdan götürülmüş ixrac malları”

Qeyd edilən subhesabdan istifadə olunmaqla qeyd edilən səbəblər üzündən ixracdan götürülmüş məhsulları (malları) uçota alan zaman aşağıdakı mühasibat yazılışı tərtib oluna bilər:

DT 204-21 “Xarici ölkələrdə liman və dəmiryolu məntəqələrində olan ixracdan götürülmüş ixrac məhsulları” hesabı

KT 204-14 “Xarici ölkələrin yollarında olan ixrac məhsulları” hesabı

KT 204-15 “Xarici ölkələrdə anbarlarda , emalda və konsiqnasiyada olan ixrac məhsulları” hesabı, yaxud

DT 205-23 “Xarici ölkələrdə liman və dəmiryolu məntəqələrində olan ixracdan götürülmüş ixrac malları” hesabı

KT 205-14 “Xarici ölkələrin yollarında olan ixrac malları” hesabı

KT 205-15 “Xarici ölkələrdə anbarlarda , emalda və konsiqnasiyada olan İxrac malları” hesabı

Fikrimizcə, ixrac əməliyyatları zamanı xarici malalan və sifarişçilərlə seçilmiş hesablaşma formalarından asılı olaraq onların uçotu 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabında müvafiq subhesablarda aparılmalıdır. Məsələn, xarici malalanlara hesab-faktura yazılıb digər müşayətedici sənədlərlə birlikdə banka təhvil verildikdə, yaxud poçtla xarici malalanın ünvanına göndərildikdə aşağıdakı kimi mühasibat yazılışı vermək olar.

DT 211-11-1 “İnkasso qaydasında hesablaşmalar üzrə ixrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları” hesabı

DT 211-11-2 “Açılmış hesab üzrə hesablaşmalar üzrə ixrac məhsulları (malları) üzrə xarici malalan və sifarişçilərə qısamüddətli kreditor borcları” hesabı

KT 601-11 “İxrac məhsullarının (mallarının) satışı hesabı.

Qeyd etmək lazımdır ki, ixrac əməliyyatları üzrə hesablaşmaların uçotu zamanı xarici valyuta üzrə məzənnə fərqlinin uçotda əks etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud qaydaya əsasən qeyd edilən hesablaşmalar zamanı yaranan

müsbət və mənfi məzənnə fərqləri 611-80 “Sair xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlar üzrə məzənnə fərqlərindən gəlirlər” və 731-80 “Xarici iqtisadi fəaliyyət ilə bağlı məzənnə fərqləri üzrə xərclər” hesablarında uçota alınmaqla , sonda 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) “ hesabına silinir.

Fikrimizcə, qeyd edilən hesablaşmalar zamanı yaranan məzənnə fərqlərini qeyd edilən hesablarda əks etdirmədən birbaşa xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi maliyyə nəticələrinə aid etmək olar.

Belə olan halda yaranan müsbət məzənnə fərqi məbləği qədər 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı debetləşdirilir, mənfi məzənnə fərqi məbləği qədər isə kreditləşdirilir. Bu zaman qeyd edilən əməliyyatlar üçün aşağıdakı mühasibat yazılışları tərtib edilir:

Müsbət məzənnə fərfinin məbləği üçün

DT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı

KT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) “ hesabı
Mənfi məzənnə fərfinin məbləği üçün

DT 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) “ hesabı
KT 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabı

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə həyata keçirilən əməliyyatlar çoxsahəli və müxtəlif olmaqla yanaşı onun iştirakçıları arasındakı hesablaşmalar müxtəlif metod və üsullarla həyata keçirilir. İqtisadiyyatın qloballaşması və inkişaf etməsi nəticəsində qeyd edilən hesablaşma formaları dəyişir və artır. Hesablaşmaların həyata keçirilməsi zamanı texniki vasitələrdən istifadə və onların inkişafı qeyd edilən hesablaşmaları həm asanlaşdırır , həm də sürətləndirir ki, nəticədə XİF-lə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin işinə müsbət təsir göstərir. Hesablaşmaların “elektronlaşdırılması” müəssisələrin hesablaşmaların vəziyyətini və nəticələrini nəzarət etməyə və izləməyə geniş imkanlar açır.

III FƏSİL: XARİCİ MALALAN VƏ SİFARIŞÇILƏRLƏ HESABLAŞMALARIN AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların auditinin təşkili prinsipləri

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçməsi, dünya iqtisadiyyatı sistemində inteqrasiya olması, dövlətin idarəetmə sistemində islahatların həyata keçirilməsi və ümumilikdə cəmiyyətin demokratikləşməsi kimi proseslər beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə aparılan maliyyə nəzarətinin, eyni zamanda audit sisteminin yaradılmasını vacib edir. Auditor xidmətinin təşkili, onun həyata keçirilməsinin hüquqi əsasları “Auditor xidməti haqqında” AR Qanunu ilə tənzimlənir. Təsərrüfat subyektlərində aparılan audit işinin təşkili, onun tənzimlənməsi və həyata keçirilməsinin fərqli proseduralarını reqlamentləşdirən mövcud qanunvericilik sənədləri yoxlama və ekspertiza həyata keçirmək, təhlil aparmaq və təhlilin sonunda yazılı şəkildə rəy vermək, eyni zamanda mühasibat uçotunu təşkil etmək, hesabatların göstəricilərinin düzgünlüyünü təsdiq etmək və auditorun peşə fəaliyyətinə aid olan maliyyə və təsərrüfat münasibətləriylə bağlı başqa xidmətləri həyata keçirilməsini tənzimləyir.

Malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların auditinin təşkili prinsiplərindən danışan zaman qeyd etməliyik ki, xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisə və təşkilatlarda audit prosesinin təşkili və aparılması prinsipləri ölkədaxili təsərrüfat əməliyyatları həyata keçirən müəssisələrin auditini ilə demək olar ki, eynidir.

“Auditor xidməti haqqında” AR Qanununda (16 sentyabr 1994-cü ildə təsdiq edilmişdir) göstərilir ki, audit əmtəənin istehsal və satışı həyata keçirən, iş və xidmət göstərilməsi ilə məşğul olan müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotunun təşkilinin və aparılmasının dürüst və dəqiqliyinin, bu sahəyə aid hesabatların müstəqil surətdə yoxlanılmasıdır.

XİF-i həyata keçirən müəssisələrdə idxal-ixrac əməliyyatları yüksək xüsusi çəkiyə malik olduqları üçün həmin müəssisələrdə audit yoxlamasının təşkili zamanı bir çox müəssisələrə xüsusi yanaşma tələb olunur.

Sifarişçi müəssisə auditor təşkilatına və ya sərbəst auditora şifahi və yazılı şəkildə auditor xidmətinin göstərilməsi barədə müraciət edərək, audit işinin göstərilməsindəki məqsədi və audit prosesi zamanı yoxlanılmalı olan mühüm məsələləri, yoxlamanın ümumi həcmi göstərir. Bundan sonra müraciət olunan auditor firması göstərilən məsələ ilə bağlı sifariş edən müəssisəyə razılığa aid cavab verir.

Müəssisəyə cavab verməmişdən əvvəl auditor işin ümumi həcmi müəyyənləşdirmək üçün lazımi hallarda audit aparılmalı olan obyektə sifariş edən müəssisə və təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinin öyrənmək üçün bir sıra tədqiqat həyata keçirə bilər.

Qeyd etdiyimiz bu və ya digər məsələlərə Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının tərtib etdiyi “Audit aparılmasının şərtləri” (məktub-öhdəçilik) adlı milli audit standartında izah verilmişdir.(7 dekabr 1999-cu il tarixli qərarla təsdiq olunmuşdur.)

Auditin təşkili və həyata keçirilməsi auditin aparılmasına dair müqavilə ilə rəsmiləşdirilir.

Qeyd etdiyimiz müqavilənin tərtibi və rəsmiləşdirilməsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası Şurasının tərtib etdiyi “Auditin aparılmasına dair müqavilə” adlı milli audit standartına uyğun olaraq gerçəkləşdirilir.(7 oktyabr 1996-cı il tarixli qərarla təsdiq olunmuşdur.)

Müqavilənin bağlanmasıdan sonra audit işinin planlaşdırılması həyata keçirilir. Auditor planlaşdırılması auditin ümumi prinsiplərinə uyğun olaraq aparılır.

Auditin planlaşdırılması mövcud olan qanunvericilik tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən hazırlanmış «Auditin planlaşdırılması» milli audit standartına uyğun həyata keçirilməlidir.

XİF həyata keçirən müəssisələrdə auditin aparılması tərtib edilmiş audit proqramı çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Auditin proqramı auditin ümumi planının inkişafıdır və auditin planının əməli surətdə həyata keçirilməsi üçün zəruri olan auditor proseduralarının məzmununun müfəssəl siyahısından ibarətdir.

Hazırkı dövrdə audit yoxlamaları aparılarkən analitik proseduralara xüsusi yer verilir ki, bu proseduralar zamanı sifarişçi tərəfin mühasibat uçotu və hesabatının vəziyyəti, düzgün olub olmaması, qanunvericilikdəki qanun və normativ aktlara uyğun olub olmaması müəyyənləşdirilir. Bu məqsədlə aparılan analitik proseduralar uçot və maliyyə məlumatlarının yoxlanılmasının fərqli tərəflərini və növlərini əhatə edir.

Audit yoxlamaları aparılan zaman istifadə olunan analitik proseduralar başlıca iqtisadi göstərici və parametrlərin təhlilini, maliyyə-mühasibat informasiyalarının faktiki informasiyalarla, göstərilmiş uçot məbləğlərinin auditorun hesabladığı göstəricilərlə müqayisəsini özündə cəmləşdirir. Gördüyümüz kimi, idarəetmə prosesinin ən vacib funksiyalarından hesab edilən auditdə analitik prosedurlardan istifadə edilməsi görülən audit işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və sərf olunan zamanın azalmasına xeyli müsbət təsir edir.

Müasir bazar münasibətləri şəraitində audit prosesində istifadə edilən analitik proseduralara iki cür yanaşmaq olar.

Bizim fikrimizə görə, audit prosesində analitik proseduraların tətbiq olunmasının zəruriliyi mühasibat uçotunda, eləcə də maliyyə-mühasibat hesabatlarında göstərilmiş və araşdırma üçün seçilən göstəricilərin həqiqiliyinin və düzgünlüyünün yoxlanması ilə izah edilə bilər. Bildiyimiz kimi audit aparılan zaman müəyyən olunmuş bütün səhvlər barəsində faktların toplanması analitik proseduraların köməkliyi ilə baş tutur. Qeyd etdiyimiz proseduralardan təftiş və yoxlamanın üsullarının , faktiki nəzarətin və digər analitik proseduraların fərqləndirilməsi xüsusi önəm daşıyır.

Audit aparılan zaman auditin müxtəlif mərhələlərində yoxlamayı aparan auditor öz ixtisas səviyyəsi və tədqiqat obyektinin xarakterindən asılı olaraq yuxarıda sadaladığımız proseduralardan hər hansı birini seçir. Bundan əlavə, audit aparılan zaman tətbiq olunan analitik proseduraların nəticəsi mühasibat və maliyyə hesabatlarının yoxlanması, səhvlərin müəyyən olunması və qiymətləndirilməsi olur. Bəzən analitik proseduraların köməkliyi ilə əvvəldən müəyyən edilmiş faktların təsdiqi üçün auditor proseduralardan istifadə olunur. Belə olduqda audit

yoxlaması zamanı istifadə edilən analitik proseduraların tətbiq olunma qaydaları bir-birindən fərqlənə bilər. Qeyd etməliyik ki, audit prosesində analitik prosedurların tətbiq olunmasının vacibliyi və onun tətbiqedilmə mexanizmi Amerika İctimai Diplomu Mühəsiblər İnstitutu tərəfindən müəyyən olunmuş 56 nömrəli audit standartının (SAS № 56) (1988-ci il) köməkliyi ilə tənzimlənir. Bizim fikrimizə görə, qeyd etdiyimiz standart və onun tətbiq olunma qaydalarından ölkə təcrübəsində də audit yoxlamaları zamanı uğurla istifadə oluna bilər. Audit standartlarının hazırlanmasında iştirak etmiş mütəxəssislərin tədqiqatlarına əsasən deyə bilərik ki, audit həyata keçirilən zaman analitik proseduraların tətbiqi mütləq şərt hesab olunur. Dünya təcrübəsində geniş istifadə olunan SAS № 56 audit standartına görə analitik proseduraların köməkliyi ilə maliyyə və qeyri-maliyyə xarakterli məlumatların arasında fərz edilən nisbətlərin öyrənilməsi və auditorun müəyyən etdiyi məbləğ və faktiki məbləğin müqayisə edilməsi ilə maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Xüsusi olaraq deməliyik ki, audit prosesinin bir neçə konkret məsələsinin həlli zamanı tətbiq edilən analitik proseduralar lazımi ölçüdə sübut və faktları əldə etməyə imkan yaradır. Ancaq bəzi hallarda analitik prosedurların tətbiqiylə yanaşı, audit yoxlamasının konkret nəticələrini təsdiqləyən faktların əldə olunması məqsədi ilə əlavə məlumata ehtiyac duyulur. Həmin məlumatın tədqiqi isə uçot sisteminin vasitəsi ilə əks olunmuş informasiyaların tam, doğru və qanuni olması haqda auditorun verdiyi rəyi təsdiqləyir.

Auditor yoxlamaları zamanı növbəti mərhələ auditor tədqiqatları hesab olunur.

Maliyyə hesabatlarının auditi zamanı auditor tərəfindən bütün əhəmiyyətli səhvlərin aşkar edilməsi mümkün deyil və buna görə də auditor riski mövcuddur. Auditor riski təsərrüfatdaxili, nəzarət aşkar etməmək riskinin məcmusudur. XİF həyata keçirən müəssisələrdə audit zamanı auditor daxili nəzarət uçot sistemləri haqqında kifayət edə biləcək səviyyədə məlumat almalıdır.

Auditor materialları və analitik proseduralar nəticəsində əldə olunmuş audit sübutları auditor rəyini əsaslandırmaq və bir nəticəyə gəlmək üçün kifayət qədər tam və dolğun olmalıdır. XİF həyata keçirən müəssisələrdə aparılan audit

yoxlamasında auditor sübutları faktiki nəzarət, təsdiqetmə, sənədləşdirmə, müşahidə, xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların vəziyyətinin öyrənilməsi, nəzarəti hesablamalar kimi proseduraların köməyi ilə əldə oluna bilər.

Audit zamanı auditorların yerinə yetirdikləri işlərin həcmnin və keyfiyyətinin təsdiqinə əsas olan iş sənədləri tərtib olunur.

Aparılmış audit nəticəsində yekun sənədlər tərtib edilir. Tərtib edilmiş yekun sənədlərin yoxlanılması ilə bərabər auditorun rəyindən, auditorun hazırladığı audit aktından və tərtib edilmiş yekun sənədlərə əlavələrdən ibarətdir ki, burada da auditorun önəmli hesab etdiyi, həmçinin rəyində bildirdiyi ən son nəticələri əsaslandırmağa kömək edən bütün informasiyalar əks olunur.

Yoxlamanı aparmış auditor yoxlamanın nəticəsi ilə bağlı olan yekun sənədləri təhvil aktı ilə auditi sifariş edən müəssisənin rəhbərliyinə verməlidir.

Audit işinin təşkili və yoxlamanın nəticələrinin rəsmiyyətə salınmasında vacib və son mərhələ aparılmış audit yoxlamasının nəticələrini özündə göstərən auditor rəyinin tərtib edilməsidir.

Auditor yoxlanılmış maliyyə informasiyaları haqda fikrini müəyyənləşdirməsi üçün auditor sübutları əsasda, əldə olunmuş nəticələri auditor təhlil edərək qiymətləndirir.

Bu sahədə səlahiyyət sahibi olan dövlət orqanlarının verdiyi qərarlara əsasən aparılmış yoxlamanın nəticələrini özündə göstərən auditor rəyi Azərbaycan Respublikasında prosessual qanunvericiliyə uyğun şəkildə təyin olunmuş ekspertizanın rəyi ilə bərabər hesab edilir.

Auditor rəyinin aşağıdakı formaları mövcuddur :

- Mənfi rəy ;
- Şərtsiz müsbət rəy;
- Şərti müsbət rəy ;
- Rəy vermədən imtina edərək, nəticələrin digər formada ifadə olunması.

Auditor və ya auditor təşkilatı şərtsiz müsbət rəy verdikdə yoxlanılan müəssisənin mühasibat uçotunun, mühasibat və maliyyə hesabatlarının düzgün və etibarlı olduğu qənaətinə gəldiyini göstərir və eyni zamanda bildirir ki, müəssisə

qəbul etdiyi mühasibat uçotu qaydalarına uyğun şəkildə maliyyə sənədlərini tərtib etmişdir və bu qaydalar Azərbaycan Respublikası ərazisində mühasibat hesabatı , uçotu və başqa hüquqi aktların tələblərinə cavab verir.

Şerti müsbət rəy dedikdə isə, məhdudluğu olan rəy başa düşülür. Şerti müsbət rəylə auditor və ya auditor təşkilatı bir sıra əməliyyatların doğru icra edilmədiyini qeyd edərək göstərir ki, hesabat dövrü müddətində yoxlanılan müəssisənin bütün aktiv və passivlərinin, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı hesabat və uçot göstəriciləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğundur. Lakin bəzi uçot əməliyyatları zamanı buraxılan səhvlər, amortizasiya hesablamalarında yanlışlıqların olması, uçotda bir sıra təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün şəkildə müxəbirləşdirilməməsi və sair nöqsanlar səbəb göstərilərək audit yoxlaması yekunda şerti müsbət rəy ilə rəsmiləşdirilir.

Əgər auditor və ya audit təşkilatı hesabatlarla dair rəy verməkdən imtina edirsə və ya mənfə rəy verirsə, o göstərdiyi səbəblər əsasında yoxlamanın nəticəsi barədə rəy hazırlamağın mümkünsüzlüyünü bildirir və auditor göstərir ki, müəssisədə aparılmış mühasibat uçotu və hesabatı əməliyyatları müəssisənin hesabat dövründə olan aktiv və passivlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsində doğru əks etdirilməsini təmin etmir.

Auditor aparılan yoxlama zamanı faktların yoxlanılmasının qeyri-mümkünlüyü aşkar edilən zaman, yaxud mühasibat hesabatlarına dair mülahizə yürüdə bilmədikdə rəy verməkdən imtina edir.

Auditor rəyi iki nüsxə şəklində tərtib edilir və onların biri yoxlanılan təsərrüfat subyektinin rəhbərinə verilir, digəri isə yoxlamanı aparmış auditora və ya auditor təşkilatında saxlanılır.

Yoxlama zamanı əgər auditor vəzifəli şəxslərin böyük məbləğdə pul vəsaitinin mənimsəməsi və saxtakarlıq hallarını müəyyənləşdirərsə, bu haqda müəssisənin rəhbərliyini və ya direktorlar şurasını məlumatlandırmalıdır. Auditor yazılı şəkildə təqdim etdiyi məlumatda buraxılmış saxtakarlıq və əmlak mənimsənilməsinə görə şəxslərin daşıyaçaqları məsuliyyət haqda müəssisənin rəhbərliyini xəbərdar etməyə borcludur.

3.2. Xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların auditi

Xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələrdə malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların auditi tərtib edilmiş audit proqramına əsasən müəssisənin idxal-ixrac əməliyyatlarını, həmçinin bu əməliyyatlar üzrə hesablaşmaları bütünlüklə əhatə etməlidir. İxrac olunmuş malın əldə edilməsi, sənədləşdirmə işlərinin həyata keçirilməsi, yüklənməsi, xarici malalana çatdırılması və hesablaşmaların aparılması müəssisənin mühasibat uçotunda dəyər ifadəsində öz əksini tapır. İxrac əməliyyatlarında hesablaşmaların auditinin aparılması müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi auditi daxilində həyata keçirilməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətə və idxal-ixrac işlərinə çəkilən xərclərin, yerinə yetirilən işlərin maya dəyərinin, bu fəaliyyətdən olan maliyyə nəticəsinin dəqiq müəyyən edilməsi üçün mühasibat uçotunun düzgün və səmərəli aparılması lazım gəlir. İxrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı kommersioniya (istehsalatdan kənar) xərcləri xüsusi çəkiyə malik olur. Bu xərclərin auditi zamanı aşağıdakıları müəyyənləşdirmək lazımdır:

- məsrəflərin kommersioniya xərclərinə aid edilməsinin düzgünlüyü.
- reklam xərcləri üzrə müəyyən olunmuş normativlərə riayət olunması; çünki, normativdən artıq xərc vergiyə cəlb olunan mənfəəti azaldır.

Audit zamanı nəqliyyat ekspedisiya təşkilatının hesabnaməsi, ödəniş tələbnaməsi, ödəniş tapşırıqları, bank çıxarışları, yolda və anbarda olan malların çatışmazlıqlara dair tərtib edilən aktlar, yolda olan malların sığorta müqaviləsi və 711-00 "Kommersioniya xərcləri- XİF" adlı sintetik hesabının məlumatları diqqətlə yoxlanılmalıdır.

Müəssisə və təşkilatlar arasında iqtisadi münasibətləri elə qurulub ki, aparılan əməliyyatların əksər hissəsi, bəzi hallarda isə hamısı müəssisələrin Bank hesablaşma hesabları vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisə və təşkilatlarda aparılan audit yoxlamaları sübut edir ki, ən çox nöqsan və çatışmazlıq Bank hesablaşma hesablarının auditi zamanı aşkar edilir. Bank əməliyyatlarının auditi zamanı auditor əsasən aşağıdakılara fikir verməlidir:

- Bank hesablaşma hesablarında olan qalığın düzgünlüyü, bank çıxarışları ilə müəssisənin məlumatlarının əsaslılığı;
- Bank hesablaşma hesablarında istifadə edilən pul vəsaitlərinin düzgünlüyü;
- digər hesablarda istifadənin düzgünlüyü;
- çek kitabçalarının saxlanması və qorunması qaydaları;
- akkreditivlərin, limitləşdirilmiş çeklərin və s. əməliyyatların düzgünlüyü.

Auditin aparılması zamanı əsas informasiya mənbəyini bank çıxarışları, ödəmə tapşırıqlarının surəti, çek kitablarının kötüyü, nağd pul qəbulu qəbzləri, akkreditiv açılması üçün ərizə və başqa sənədlər təşkil edir. Audit işinin yüngülləşdirmək məqsədi ilə bu sənədlər xronoloji qaydada ardıcılıqla yığılmalıdır. Bank çıxarışları yoxlanan zaman onların əsli olduğuna əmin olmaq lazımdır. Bundan başqa, bank çıxarışlarının günün axırına olan qalığı sonrakı günün əvvəlinə olan qalığı ilə düz gəlməlidir. Bank çıxarışında düzəlişə yol verilərsə, bu düzəliş bank tərəfindən təsdiq edilməlidir. Əgər audit zamanı bank çıxarışında səhv aşkar edilərsə, bu barədə banka məlumat verilməli, kənarlaşma səbəbi aydınlaşdırılmalı və aradan qaldırılması üçün tədbir görülməlidir.

Bank çıxarışlarının əsli yoxlanılmaqla bərabər, onlara əlavə edilmiş ilkin sənədlər də yoxlanılmalıdır. Hesablaşma hesabı vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatların düzgünlüyünü yoxlamaq məqsədilə auditor qarşılıqlı üzləşdirmələr aparmalıdır. Sonradan ixrac edilmək məqsədilə mal-material alınması üçün köçürülən pul vəsaiti əvəzinə müəssisəyə daxil olan mal və materiallar qarşılıqlı yoxlanılmalıdır. Əmtəəsiz mal dövriyyəsinin qarşısının alınması məqsədi ilə hesablaşma hesabından köçürülən pullara diqqətlə fikir verilməlidir. Bütün qeyri-normal hərəkətlərin qarşısını almaq və aşkar etmək üçün başdan-başa yoxlama həyata keçirilməlidir.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisə və təşkilatlar xarici malalanlarla hesablaşmaları əsasən xarici valyuta hesabları vasitəsilə həyata keçirirlər. Müəssisə və təşkilatlar bir valyuta üçün yalnız bir hesab açmalıdırlar. Müəssisəyə xarici valyuta məhsul ixracından və ya valyuta birjasından alınan

vəsaitdən daxil olur. Mövcud qanunvericiliyə əsasən respublika daxilində xarici valyuta ilə hesablaşma aparılmasına icazə verilmir.

Mühasibat uçotunda valyuta ilə əməliyyatların aparılması və bunun maliyyə göstəricilərində öz əksini tapması üçün balansın 223-00 “Bank hesablaşma hesabları – XİF” adlı hesab nəzdində “Xarici valyuta ilə ölkə daxilində və xaricdə olan bank hesabları” adlı subhesablar açılmalı və həmin hesablar üzrə analitik və sintetik uçotu aparılmalıdır. Xarici malalanlardan ixrac olunmuş malların müqabilində daxil olmuş xarici valyuta vəsaiti 223-00 sayılı hesabın “Xarici valyuta ilə ölkə daxilində olan bank hesabı” subhesabında və yaxud da daxil olmasından asılı olaraq “Xarici valyuta ilə xaricdə olan bank hesabı” subhesabında uçota alınmalıdır. Qanunvericiliyə əsasən xarici iqtisadi əlaqələr qabaqcadan ödəmə, inkasso, akkreditiv vasitəsilə hesablaşma və s. formalarda aparıla bilər.

Qabaqcadan ödəmə vasitəsilə hesablaşmalarda xarici malalanlar tərəfindən mallar alınmamış, əvvəlcədən malın dəyəri ixracatçıya ödənilir.

İnkasso - ixracatçı alıcı müəssisənin ünvanına malı yükləyəndən sonra malın dəyərini ödənilməsi üçün banka ödəmə tələbnaməsi göndərir.

Akkreditiv vasitəsilə hesablaşma aparmaq üçün xarici malalan göstərilən qaydada bankda akkreditiv açır. Bankda akkreditivin açıldığı barədə məlumat alan malgöndərən məhsulu yükləyir və hesab fakturanı malalanın ünvanına göndərilir. Malalan sənədləri aldıqdan sonra onu kontraktda göstərilənlərlə tutuşdurur, kənarlaşma olmadıqda pulun köçürülməsi barədə öz bankına göstəriş verir.

Akkreditiv üzrə əməliyyatların auditinin informasiya mənbəyi - akkreditiv hesabının bank çıxarışları, hesabların reyestri, bank çıxarışına əlavə edilmiş hesab-fakturalar, 3 sayılı jurnal-orderin məlumatları, 224-00 “Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları – XİF” adlı sintetik hesab üzrə mühasibat yazılışları, habelə akkreditiv hesabına əldə olunmuş və mədaxil edilmiş məhsul və malları uçota alan hesablardakı müvafiq qeydlərdir. Mühasibat uçotu məlumatları ilə bank çıxarışının məlumatları arasında fərq olduqda auditor onun mahiyyətini və səbəblərini araşdırmalıdır.

İxrac vasitəsi ilə alınmış məhsulların təşkilata mədaxil edilməsi zamanı qiymət gömrük bəyannaməsində göstərildiyi məbləğdə uçota alınır. Lakin Mərkəzi Bankın həmin günə olan valyuta məzənnəsi ilə manata olan ekvivalentdə uçotda əks etdirilir. Respublikamızın qanunvericiliyinə əsasən valyuta üzrə idxal və ixrac əməliyyatlarına nəzarəti bank həyata keçirir. Xarici valyutanın satışı 611-00 sayılı “Sair əməliyyat gəlirləri” hesaba müvafiq subhesabda (611-91) aparılır. Audit yoxlaması zamanı müəssisədə baş vermiş əməliyyatlara düzgün mühasibat yazılışları verilməsi və onların hesablarda əks etdirilməsinin düzgünlüyü də yoxlanılmalıdır.

Mühasibat uçotu üçün valyutanın manata olan ekvivalenti əməliyyatın göstərildiyi günə Mərkəzi Bankın valyuta məzənnəsi ilə götürülür.

Bu zaman məzənnə fərqinin uçotu müvafiq qaydada 611-80 və 731-80 sayılı subhesablarda uçotda əks etdirilir. Xaricdə fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar respublikamızın orqanlarına hesabat təqdim etdikdə məzənnə fərqini hər ayın axırına maliyyə göstəricilərində əks etdirirlər.

Müəssisə və təşkilatlar Hesablaşma hesabından başqa, banklarda XİF-lə məşğul olan digər hesablar açılır ki, bu da mühasibat uçotunda 224-00 “Tələblərə əsasən verilən digər bank hesabları – XİF” hesabında uçota alınır. Bu cari hesabdən xarici valyuta üzrə və manatla pul vəsaitlərinin hərəkəti, həmçinin məqsədli maliyyələşmə, çek kitabçaları üçün, xaricdə yerləşən müəssisələrə akkreditiv açılması üçün istifadə edilə bilər.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisə və təşkilatlarda ixrac məhsulları (malları) üzrə hesablaşmaların auditinin aparılması müəyyən edilmiş proqrama əsasən 211-00 sayılı “Alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – XİF” hesabının diqqətlə yoxlanılmasını tələb edir. Çünki xarici alıcı və sifarişçilərlə ixrac malları (məhsulları) üzrə hesablaşmaların uçotu 211-00 sayılı aktiv balans hesabında aparılır. Bu hesab müəssisənin uçot siyasətinə görə məhsulun (işin, xidmətin) satışından gəliri hesablama metodu ilə (mallar yükləndikdə və ya alıcı təşkilata hesablaşma sənədi təqdim edildikdə) uçota aldıda geniş tətbiq edilir. Bu hesabın daxilində müxtəlif hesablaşma qaydasında

alıcı və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotunu aparmaq məqsədi ilə müvafiq subhesablar açmaqla həyata keçirilir.

Alıcılar və sifarişçilərlə hesablaşmalar əsasən nağdsız formada, ödəniş tapşırığı, akkreditiv əməliyyatları, hesablaşma çekləri ilə və s. formada aparıla bilər. Hesablaşma formaları xarici malalanlarla bağlanmış müqaviləyə əsasən müəyyən edilir. Ona görə də auditor ilk növbədə müqavilələrin həqiqi varlığına, onların müqavilələrin qeydiyyat jurnalında qeydiyyata alındığına əmin olmalıdır. Müqavilələr təhlil edilərkən alıcı və sifarişçi təşkilatların borclarının real və qanunauyğun olaraq 211-00 “Alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları - XİF” hesabının subhesabları üzrə düzgün əks etdirilməsi yoxlanılmalıdır.

Hazır məhsul və malların satışı ilə əlaqəli müqavilə və başqa hüquqi sənədlərin araşdırılması nəticəsi kimi 211-00 №-li hesabın subhesablarında əks etdirilmiş alıcı və sifarişçilərə olan borcların reallığı və qanunauyğunluğu müəyyən edilir.

Auditor 211-00 №-li «Alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları - XİF» hesabının analitik hesab göstəricilərini də ətraflı şəkildə yoxlamalıdır. Bu göstəricilər yoxlanıldıqda ayrı-ayrı alıcı və sifarişçilərin hesablaşma ilə bağlı həqiqi borcları, pul vəsaitlərinin müəyyən olunmuş müddətdə daxil olması və s. kimi göstəricilər müəyyən edilir. Bu zaman həmçinin vaxtı keçən debitor borcları və onların səbəbləri müəyyən olunur.

Bundan başqa, debitor borclarını vaxtında ödəməmə halları varsa, ödənişin gecikdirilməsi səbəbləri aydınlaşdırılmalı, onlardan iddia müddəti ötmüş borcların olub-olmaması təhlil edilməlidir.

3.3. Hesablaşmaların auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçməsi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolunda aparılan iqtisadi islahatlar müstəqil şəkildə maliyyə nəzarəti funksiyasını həyata keçirən audit qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması ilə sahibkarlığa geniş imkanlar verilməsi, yeni sahibkarlıq formalarının yaranması ilə bərabər, eyni zamanda dövlət tərəfindən müəssisələrə müstəqilliyin verilməsi və maliyyə nəzarətinin azaldılması audit xidmətinə olan

tələbatın artması ilə səciyyələnir. Müstəqil auditor xidməti ölkənin bazar iqtisadiyyatına keçməsi, sahibkarlığın əmələ gəlməsi, mülkiyyətçilərin (səhmdarların, payçıların) və kreditorların özünü tənzimləmə işlərinə tələbatın yaranması və onların qoyduqları vəsaitin qorunub saxlanılmasının yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən bazar iqtisadiyyatına keçən bütün ölkələrdə qanunvericiliyə müvafiq olaraq müəssisələrin bir hissəsi auditdən keçməyə borcludur, digərləri isə bunu könüllü edirlər.

Auditin respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra yarandığını və inkişafda olduğunu nəzərə alsaq, onun özü də daim təkmilləşdirilməlidir. Hazırda respublikamızda audit xidmətini tənzimləyən qanunlar əsasında hazırlanan normativ sənədlər və təlimatlar, audit sahəsində ildən-ilə artan təcrübə, onun təkmilləşdirilməsi yolunda işlər davam etdirilir.

Qeyd edək ki, müəssisələr öz fəaliyyətlərində müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşdığı üçün audit zamanı bu xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazım gəlir. Məsələn, ixrac əməliyyatları həyata keçirən müəssisələrdə auditin ilkin planlaşdırılması zamanı auditor ixrac əməliyyatları üzrə hesablaşmaların yoxlanılmasını planlaşdıran zaman bir çox məsələlərə xüsusi önəm verməlidir. Xüsusilə hər bir ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin ilkin mərhələsindən tutmuş hesablaşmaların başa çatdırılmasınadək bütün mərhələlərin diqqətlə araşdırılması tələb olunur. Burada əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, bu mərhələlərdə buraxılan hər hansı bir səhv sonda özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir.

Belə ki, bu səhvlər son nəticədə hesablaşmaların gecikməsinə, müəssisənin dövriyyət vəsaitinin azalmasına və maliyyə vəziyyətinin ağırlaşmasına səbəb olur. Lakin təcrübə göstərir ki, ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən müəssisələrdə audit zamanı kontraktların diqqətlə öyrənilməsi, seçilmiş hesablaşma formalarından istifadənin səmərəliliyi, hesablaşmaların gecikməsinə səbəb olan amillərin müəyyən edilməsi, onların aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlərə o qədər də fikir verilmir. Auditor ancaq hesablaşmaların vəziyyətini öyrənməklə kifayətlənir. Fikrimizcə, ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən

müəssisələrdə audit zamanı kontraktlar daha diqqətlə öyrənilməlidir. Çünki bu kontraktlar birbaşa ixracın həyat keçirilməsini və hesablaşmaların aparılmasını tənzimləyir. Kontraktlarda müəssisənin mənafeələrinin bütünlüklə əks etdirilməsi, hesablaşmaların müəssisə üçün daha məqbul olan formasının seçilməsi kimi məsələlərin auditor tərəfindən diqqətlə öyrənilməsi, sonrakı mərhələdə ixracın səmərəlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsi üçün dolğun fikir formalaşdırılmasına kömək edir.

Hesablaşmaların vəziyyətinin audit zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, ixrac əməliyyatları həyata keçirilən zaman hər bir xarici malalan ilə fərdi kontrakt bağlanır və müxtəlif hesablaşma formaları seçilir. Hesablaşmaların düzgün və vaxtında aparılması müəssisənin digər öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsinə və maliyyə vəziyyətinə müsbət təsir göstərir. Ona görə də auditor ilk növbədə yoxlama zamanı hesablaşmaların vəziyyətini ətraflı təhlil etməlidir. Hesablaşmaların vəziyyətinin yoxlanılmasına hesablaşmaların inventarlaşmasına dair olan materialların təhlilindən başlanılması bircə daha yaxşı olardı.

Hazırda ixrac əməliyyatları zamanı akkreditivlərlə hesablaşma formasından daha çox istifadə olunduğu üçün, akkreditivlərin yoxlanılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Akkreditivin növü və onun yerinə yetirilmə üsulundan asılı olaraq, bunun hesablaşmalara nə dərəcədə təsir göstərdiyin müəyyən etmək tələb olunur. Eyni zamanda akkreditiv üzrə vəsaitin alınması üçün təqdim edilən sənədlərin tam yahısı və dəqiq xarakteristikası auditor tərəfindən diqqətlə öyrənilməlidir.

Məlum olduğu kimi müəssisələrin ixrac üçün istehsal etdikləri və yaxud aldıkları malların faktiki qiymətləri ilə ixrac qiymətləri arasında böyük fərq olur. İxrac əməliyyatları zamanı bu malların xarici malalana çatdırılması zamanı çəkilən kommersiya xərcləri müəssisənin xərcləri tərkibində xüsusi çəkiyə malikdir. Nəzərə alsaq ki, kommersiya xərclərinin özü də bu xərclərin valyuta və ya manatla çəkilməsindən asılı olaraq müxtəlif subhesablarda uçota alınmalıdır, onda bu xərclərin mühasibat uçotunda tədavül xərcləri ilə qarışdırılmaması və ixrac üzrə çəkilmiş xərclər üzrə məlumatları dəqiq müəyyən etmək tələb olunur. Beləliklə də ixracın səmərəlilik dərəcəsinin müəyyən edilməsində bu amillərin

kifayət qədər rol oynadığını görürük. Son nəticədə bu kimi xərclərin müəssisənin maliyyə nəticələrinə təsir etdiyi üçün auditor tərəfindən kommersiya xərclərinin azaldılması yolları müəyyənləşdirilməlidir.

Müəssisələrin öz fəaliyyətlərində mövcud qanunlara hansı dərəcədə riayət etmələri audit zamanı daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Belə ki, mövcud normativ hüquqi sənədlərdə aparılan dəyişikliklər, bu dəyişikliklərin nəzərə alınmasını və vaxtında tətbiq olunmasını tələb edir. Auditor bütün bu yenilikləri bilməklə bərabər eyni zamanda yoxlama zamanı belə hallara rast gəldikdə, bunun nə kimi nöqsanlara səbəb olduğunu müəyyənləşdirməli, mühasibat uçotunda və maliyyə hesabatlarındakı təhriflərin aradan qaldırılmasını tələb etməlidir. Ümumiyyətlə, audit prosesində müəssisələrdə qanunlar və normativ hüquqi sənədlərdən irəli gələn tələblərin tətbiqi sahəsində aparılan işlərin səviyyəsi müəyyənləşdirilməsi və bu sahədə müvafiq tövsiyələr verməklə gələcəkdə belə hallara yol verilməsinin qarşısını almaq olar.

İxrac əməliyyatlarının uçotu və hesablaşmaların vəziyyətinə nəzarət sistemlərindən biri olan daxili auditin yaradılması fikrimizcə müəssisələrə daha çox səmərə verə bilər. Belə ki, nəzarətin bu formasının vasitəsi ilə aktivlərin hərəkətinə, müəssisənin ixrac siyasətinə və onun keyfiyyətinə nəzarət etmək olar. Bu cür nəzarəti həm müəssisənin işçiləri, həm də dəvət olunmuş mütəxəssislər həyata keçirə bilərlər.

Nəticə

Müasir şəraitdə respublikamızın iqtisadiyyatının inkişafı və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolunda götürülmüş düzgün istiqamət, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə aparılan iqtisadi siyasət müəssisə və təşkilatların xarici iqtisadi fəaliyyətinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Xarici ticarət əməliyyatlarının tərkibində ixrac əməliyyatları xüsusi çəkiyə malikdir və hər il respublikamızın iqtisadi göstəricilərində ixracın payı durmadan artır. Belə vəziyyətdə ixracın səmərəliliyinin artırılması respublikamızın iqtisadiyyatının yüksəldilməsində, onun bütün sahələrinin ahəngdar və dinamik inkişaf etdirilməsində, müəssisə vəsaitlərindən düzgün istifadənin, hesablaşmaların düzgün və səmərəli təşkili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisələrin normal fəaliyyət göstərməsi, onların ödəmə qabiliyyətinin güclənməsi və rəqabətə tab gətirə bilməsi üçün bazar münasibətləri şəraitində uçotun digər sahələri kimi xarici malalanlarla hesablaşmaların uçotunun da təkmilləşdirilməsini və yeni dövrün tələbləri səviyyəsində qurulmasını tələb edir. Hesablaşmaların uçotunun dəqiq və düzgün təşkili istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, məhsul, iş və xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına və iqtisadiyyatın dinamik inkişafına, müəssisələrin ayrı-ayrı təşkilatlar, büdcə və işçiləri qarşısında cari öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə müxtəlif yollarla təsir göstərir. Ona görə də xarici iqtisadi fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələrdə ixrac əməliyyatları üzrə hesablaşmaların uçotunun səmərəli təşkilinin və onun təkmilləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Hazırda ölkə müəssisələri tərəfindən istifadə olunan ödəmə tapşırıqları və ödəmə tələbnamələrinin hazırlanıb banka təqdim edilməsi xeyli vaxt, əmək və sənəd tələb edir. Ona görə də hazırda beynəlxalq təcrübədə müvəffəqiyyətlə istifadə olunan vahid hesablaşma sənədi olan ödəmə tələbnamə tapşırıqlarından istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Tədqiqat obyektimiz olan «Qrant GO LTD»də, eləcə də ixrac əməliyyatları həyata keçirən firmalarda aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu müəssisələrdə ixrac əməliyyatları zamanı hesablaşmaların inkasso

formasından istifadə edilir ki, bu da müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. İxrac əməliyyatlarının uçotunun və auditinin vəziyyəti ümumilikdə qənaətbəxş hesab olursa da hesablaşmaların uçotunun daha da təkmilləşdirilməsi üçün tərəfimizdən aşağıdakılar tövsiyyə olunur.

1. İxrac əməliyyatları zamanı malların haqqının daima gecikdirildiyini nəzərə alaraq indiki şəraitdə daha təsirli və mütərəqqi hesablaşma formalarının tətbiqi müəyyən səmərə verə bilər. Fikrimizcə, hazırda veksellərlə hesablaşmaların tətbiqi daha məqsədəuyğun hesab edilməlidir. Belə ki, bu zaman nəzərdə tutulan müddətdə ödəmədən əlavə faiz alır ki, bu da müəssisə üçün müəyyən əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir.

2. Nağdsız hesablaşmaların həyata keçirilməsi zamanı hesablaşma sənədlərinin tərtibinə sərf olunan vaxt və əmək itkilərini aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan vahid hesablaşma sənədi kimi ödəmə tələbnamə tapşırıqlarından istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur.

3. Aparılan iqtisadi araşdırmalar göstərir ki, müəssisə və təşkilatlar heç də həmişə bağlanmış müqavilələrin şərtlərinə bu və ya digər səbəblər üzündən əməl edə bilmirlər. Bu xüsusilə hazırda dünyada baş verən ictimai-siyasi və hərbi münaqişələrin, fors-major hallarının mövcudluğu üzündən baş verir və nəticədə xarici malalanlara göndərilmiş mallar ixracdan götürülür. Belə olan hallarda həmin əməliyyatların uçota alınması mövcud olan hesablar planına əsasən müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Həmin əməliyyatların uçota alınmasındakı bu çətinliyi azradan qaldırmaq məqsədi ilə kommersiya təşkilatlarında xarici iqtisadi fəaliyyətin mühasibat uçotunun hesablar planında 204-00 “Hazır məhsul – XİF” və 205-00 “Mallar – XİF” adlı hesablarda müvafiq olaraq ixracdan götürülmüş ixrac məhsul və malları subhesablarını açmaqla aradan qaldırıla bilər. Bu işə öz növbəsində həmin əməliyyatlar haqqında informasiya əldə etməyə və ondan istifadəyə imkan verir.

4. Hazırda ixrac əməliyyatları üzrə hesablaşmaların uçotu zamanı 211-11 “İxrac məhsulları (malları) üzrə xarici alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları – xarici valyuta ilə” hesabında yaranan məzənnə fərqinin uçotda əks etdirilməsi

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud metodikaya əsasən yaranan məzənnə fərqləri 611-80 “Sair xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlar üzrə məzənnə fərqlərindən gəlirlər” və 731-80 “Xarici iqtisadi fəaliyyət ilə bağlı məzənnə fərqləri üzrə xərclər” hesablarında uçota alınmaqla və sonda 801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər)” hesabına silinməklə həyata keçirilir.

Fikrimizcə, hesablaşmalar zamanı yaranan məzənnə fərqlərini qeyd edilən hesablarda əks etdirmədən birbaşa xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi maliyyə nəticələrinə (801-00 “Xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə ümumi mənfəət (zərər) -XİF” hesabına) aid etməklə uçota almaq olar. Nəticədə bu sahədə uçotun aparılması nisbətən sadələşər və asanlaşar.

5. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə həyata keçirilən əməliyyatlar çoxsahəli və müxtəlif olmaqla yanaşı onun iştirakçıları arasındakı hesablaşmalar müxtəlif metod və üsullarla həyata keçirilir. İqtisadiyyatın qloballaşması və inkişaf etməsi nəticəsində qeyd edilən hesablaşma formaları dəyişir və artır, nəticədə onlara nəzarət müəyyən mənada çətinləşir. Fikrimizcə, hesablaşmaların həyata keçirilməsi zamanı texniki vasitələrdən istifadə və onların inkişafı qeyd edilən hesablaşmaları həm asanlaşdırar, həm də sürətləndirməklə yanaşı, onlara operativ nəzarəti gücləndirmiş olar.

6. İndiki şəraitdə müəssisənin idarə olunmasında və xarici ticarət əməliyyatlarının həyat keçirilməsi zamanı idarəetmə qərarlarının verilməsi, maliyyə vəziyyəti və nəticələri barədə daha düzgün, obyektiv və operativ məlumatların olması rəhbərlik üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də fikrimizcə, qeyd edilən məlumatların düzgünlüyünün təmin edilməsinə nəzarət məqsədi ilə müəssisələrdə daxili nəzarət sisteminin - auditin təşkili daha məqsədəuyğundur.

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd edilən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi xarici malalan və sifarişçilərlə hesablaşmaların uçotunu yaxşılaşdırmaqla yanaşı, müəssisənin maliyyə resurslarından daha məqsədəuyğun və qənaətlə istifadəyə, həmçinin onlara operativ nəzarətə şərait yaratmış olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2000-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi. Qanun, 1997-ci il.
3. “Mühasibat uçotu haqqında” AR-nın Qanunu.2004
4. “Mühasibatlıq haqqında” normativ sənədlər toplusu, Qanun, 2000
5. “Azərbaycan Respublikasının Gömrük Qanunvericiliyi ” Qanunlar və normativ sənədlər toplusu. Qanun, 2000
6. “Audit xidməti haqqında” AR-nın Qanunu. 2000
7. “Xarici ticarətin təşkili haqqında əsasnamə” AR NK tərəfindən 15 noyabr 1995-ci il tarixli 247 № li qərarı
8. İxrac və idxal əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi üzrə əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin 14 may 2010-cu il tarixli fərmanı.
9. C.Q.Nuriyev , M.C.Ataşiyev , Ə.A.Əliyev “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi” . Bakı, “Şərq-Qərb” , 2009
- 10.Бабченко Т.Н. “Бухгалтерский учет внешнеэкономической деятельности”.М. Главбух. 1997г.
- 11.В.П.Астахов «Бухгалтерский учет и валютный контроль во внешнеэкономической деятельности. ФЕНИКС-2005
- 12.Ж.Г. Леонтьева, Е.В. Леонтьева , М.В. Табакова, Л.З. Миллер “Бухгалтерский и налоговый учет внешнеэкономической деятельности коммерческих организаций” . СПбГУЭФ, 2010
- 13.Каспина Р.Г. «Бухгалтерский учет ВЭД» Москва .Эскмо -2010
14. С.В. Рязанцев «Основы внешнеэкономической деятельности в Российской Федерации» Москва. КНОРУС, 2016
15. И. П. Малецкая ,Г. Ф. Сысоева. “Бухгалтерский учет, налогообложение и анализ внешнеэкономической деятельности организаций” СПбГЭУ, 2013.
16. А.П. Бархатов «Бухгалтерский учет внешнеэкономической деятельности» Москва. 2007

17. К.Г. Ганеев. «Бухгалтерский учет в псшмоэкономической деятельности». Москва. «Бухгалтерский учет» 2003
18. Аббасова С.А. «Практический аудит» Баку. İqtisad Universiteti – 2011
19. V.T. Novruzov “Daxili audit” Bakı -2008
20. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. «Внешнеэкономические связи» Москва. 2011
21. Q.R. Rzayev “Beynəlxalq mühasibat uçotu” “Təhsil” Bakı-2000
22. Ə. Bayramov “Regional iqtisadi inteqrasiya” Bakı-1997
23. Ю. А. Григорьев «Бухгалтерский учет валютных операций»
24. Audit (izahlı lüğət) Bakı, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası – 1996
25. А.Т. Кərimov “Mühasibat uçotu, vergilər”. Bakı. “Elm və həyat” 2001
26. Ш. Нидлз Б., Андерсон Х., Колдуэлл Д. «Принципы бухгалтерского учета» Москва: Финансы и статистика, 2002
27. В. Ф. Палий “Международные стандарты финансовой отчетности” М. «Инфра-М», 2002
28. Q.R. Rzayev “Beynəlxalq mühasibat uçotu və hesabatı” Bakı. 2004
29. Барышников. Н. П. «Организация и методика проведения общего аудита» Москва. «ННД» 1996
30. “İqtisadiyyat və audit” jurnalı 2000-2002-ci il nömrələri
31. “Vergi xəbərləri” bülleteni 2002-ci № 8, 11
32. “Mühasibat uçotu” jurnalı 2000-2002-ci il nömrələri.
33. “Maliyyə və uçot” jurnalı 1998-2001-ci il nömrələri
34. “Müəssisələrin XİF-in hesablar planı” Bakı - 2012

İnternet resursları

1. www.maliyye.gov.az
2. www.e-qanun.az
3. www.stat.gov.az
4. www.muhasib.az
5. www.azmuhasib.com

РЕЗЮМЕ

выполненной магистерской работы по теме

“Совершенствование учета и аудита расчетов с иностранными покупателями и заказчиками”

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, выводов и списка использованной литературы.

В введении диссертации отражены актуальность выбранной темы диссертации, цели и задачи исследования, теоретическая и методологическая основа, объект, научные инновации, структура и объем работы.

В первой главе диссертации под названием “Теоретические и методологические основы учета ВЕД-а” были рассмотрены сущность ВЕД-а, типы и нормативная правовая база формирования, роль учета в ее регулировании, формы расчетов с иностранными покупателями и заказчиками и принципы формирования учета.

Вторая глава называется “Учет расчетов с иностранными покупателями и заказчиками и пути их совершенствование”. В этой главе интерпретировалась организация документации во время экспортных операций, метод учета и тенденции в улучшении его соответствия с международными стандартами в зависимости от формы участия предприятий в осуществлении экспортных операций.

В последней главе под названием “Совершенствование аудита расчетов с иностранными покупателями и заказчиками” рассмотрены способы организации аудита как основной формы свободного финансового контроля, особенности аудита экспортных операций и улучшения его в соответствии с международным опытом в коммерческих организациях, занимающиеся экспортными операциями.

В результате проведенных исследований сформировались теоретически и практически полезные результаты о совершенствовании учета и аудита расчетов с иностранными покупателями и заказчиками.

SUMMARY
of
thesis “Development of accounting and auditing process in the foreign trade”

The thesis includes preamble, 3 chapters, conclusion and bibliography. The preamble of thesis focuses on the priority of the theme, aims and objectives of the research, theoretical and methodological bases, the objective of the theme, scientific innovation, the outline and capacity of the research.

Within the frame of chapter one titled “Theoretical and Methodological Accounting Basis of FEA”, the definition, types and legal documents of FEA, regulatory framework of accounting, account form balance sheet and the principles of accounting have been surveyed.

The chapter two is entitled as “The directions for the development of accounting process going in the foreign trade”. In this chapter organizing of paperwork for export operations, the method of accounting according to the executive system of institutions for the export operations and the trends of progress to reach the international standards have been sketched.

The next chapter titled “The improvement of auditing process in the foreign trade” comprises auditing guidelines for the commercial organizations which carry out export operations, auditing of export procedures, mainstream development according to the international experience.

Finally, this research has led to form theoretical and practical outcomes on the improvement of accounting and auditing process in the foreign trade.